

Dini Tetkikler Dergisi

ISSN 2645-9132

Cilt: 4 Sayı: 1 (Temmuz 2021)

Cüveynî'nin Makâsîd Anlayışı

Yazar & Çevirmen Mehmet Macit Sevgili	
Dr. Öğr. Üy., Siirt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Hukuku Anabilim Dalı, Siirt, Türkiye	
macitsevgili@hotmail.com	ORCID 0000-0001-7568-7511

Makale Bilgileri		
Tür Çeviri Makale		
Geliş Tarihi 20 Şubat 2021	Kabul Tarihi 29 Temmuz 2021	Yayın Tarihi 31 Temmuz 2021
Atıf Sevgili, Mehmet Macit. "Cüveynî'nin Makâsîd Anlayışı". çev. Mehmet Macit Sevgili. <i>ULUM</i> 4/1 (2021), 159-182.		
Araştırma/Yayın Etiği Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi, Turnitin'de benzerlik taramasından geçirildi ve çalışmada araştırma/yayın etiğine uyulduğu teyit edildi.		
Etik Beyan * Bu makale, <i>ULUM</i> 4/1 (2021), 25-49 arasında araştırma makalesi türünde İngilizce olarak yayımlanan "Al-Juwaynî's Understanding of Maqâsîd" başlıklı çalışmanın yazarı tarafından yapılan Türkçe çevirisidir.		
Copyright © 2020 by ULUM İslami İlimler Eğitim ve Dayanışma Derneği, Ankara, Turkey		
CC BY-NC 4.0 Bu makale Creative Commons Attribution-NonCommercial Lisansı altında lisanslanmıştır.		

Cüveynî'nin Makāsıd Anlayışı

Öz

Cüveynî, makāsıd ilminin çerçevesini oluşturan münasip mâna, maslahat, hikmet, garaz, kâide, maksad, ve usûlü'ş-şerî'a gibi kavramları, -dağınık bir özellik arz etse de- kıyâs bölümü altında ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Onun yaklaşımları, konuya dair teorinin oluşum sürecinde dönüm noktasını teşkil etmiştir. Cüveynî'ye göre mâna merkezli tâlil, sırasıyla "münasip mâna, maslahat ve usûlü'ş-şerî'a (*makāsıdü'ş-şerî'a*) aşamalarını takip eden bir süreç izlemektedir. Bu uyumluluk sürecine göre kıyâsta tâlil işlemi, makāsıd ile sağlanması yapılan bir formatta gerçekleşmelidir. Makāsıda uygunluk (*münâsebe*) şartı sayesinde Cüveynî, kontrollü bir maslahat anlayışı geliştirmeyi amaçlamıştır. O, makāsıd konularını zaruriyyât, haciyyât, tahsiniyyât ve bedeni ibadetler şeklinde kategorize etmiş; tahsiniyyâtı da maslahatın kural (*kıyâs/kâide*) dışı olup olmasına bağlı olarak iki farklı düzeyde incelemiştir. Bunun sonucu olarak makāsıd konularını toplamda beş kategori altında değerlendirmiştir. Cüveynî'nin -isimlerini açıkça zikretmese de- beş zaruri maslahatın çoğuna atıfta bulunup düşüncelerini bu bağlamda şekillendirdiği görülmektedir. Keza o, sonraki usulcüler tarafından tekmile/tetimme/mükemmile/mütemmime gibi adlarla sistemleştirilen maslahat türüne değinmiş ve konuyla ilgili bazı örneklere yer vermiştir. Makāsıd ilmine getirdiği yenilikleriyle ve katkılarıyla Cüveynî, makāsıd tarihinde takip edilen bir çizginin öncüsü olmuş ve bu ilmin kurucu teorisyenleri arasında yer almıştır.

Anahtar Kelimeler

İslam Hukuku, Cüveynî, Makāsıd, Maslahat, Münasip Mâna, Kıyâs, Tâlil

Al-Juwaynî's Understanding of Maqāsıd

Abstract

Juwayni elaborately interpreted the issues of *munasaba* (suitability), *maslahah* (the public good), *hikma* (underlying reason), *gharad* (purpose) *qaida* (maxim), and *usul al-sharîa* (the origins/essentials of Sharia) under the heading of *qiyas*, though not systematically enough. His approaches marked the turning point in forming the relevant theory. In his opinion, a meaning-based *ta'lil* (causation) follows the pattern of 'meaning-suitability → *maslahah* → *usul al-sharîa/maqāsıd*. Thus, he aimed to develop a controlled understanding of *maslahah* thanks to suitability for *maqāsıd*. He categorized the issues of *maqāsıd* into *zarûriyyât* (the essential), *hâciyyât* (the needed), *tahsîniyyât* (the embellished), and *bodily worships*. Besides, he analyzed *tahsîniyyât* at two different levels depending on whether the *maslahah* remained within the rule (*qiyas*) or made an exception. As a result, he evaluated the issues of *maqāsıd* under five categories altogether. Even though he never explicitly mentioned their names, Juwayni can be assumed to have formed his opinions by referring to the five obligatory *maslahah*. Thanks to his contributions he made to the science of *maqāsıd*, Juwayni managed to pioneer a path to be followed for centuries apart from being one of the first methodologists who established this science.

Keywords

Giriş

İmamü'l-Harameyn el-Cüveynî (öl. 478/1085), içtihat faaliyetlerinde mânaya önem veren, maslahatları ve maksatları dikkate alan ve teşriin ruhuna muvafık gaî yorumlar geliştirmeye çalışan usulcülerin başında gelmektedir. O, özellikle *Burhân ve Ğiyâsî/Ğiyâsü'l-ümem fi iltiyâsî'z-zulem*¹ adlı eserlerinde, özgün bakış açısı ve orijinal yorumlarıyla makâsîd düşüncesine ciddi katkılar sağlamış, kendisinden sonraki makâsîd teorisyenlerini derinden etkileyerek makâsîd tarihinde izi sürülen bir çizginin öncüsü olmuştur.² Öğrencisi Gazâlî (öl. 505/1111), onun getirdiği yenilikleri ve çerçevesini çizdiği kategorileri sistematize ederek başlattığı terimleşme sürecine hız vermiştir. Daha sonra İzzeddin b. Abdüsselâm (öl. 660/1262),³ maslahat ve makâsîd konularıyla ilgili müstakil bir eser kaleme almış; onu takiben Karâfî (öl. 684/1285),⁴ maslahat teorisinin geliştirilmesine ve kavâid eksenli düşüncenin inşasına önemli katkılar sağlamış; Şâtîbî (öl. 790/1388)⁵ ise bu konuları kemal noktasına ulaştırmıştır.

¹ Cüveynî'nin makâsîda dair müstakil bir çalışması bulunmamaktadır; ancak eserlerinde makâsîd eksenli yaklaşımlar yoğun bir şekilde görülmektedir. Bk. Ahmed er-Raysûnî, "İmâmü'l-fikri'l-makâsîdî", *Nedvetü'z-zikra'l-elfiyye li İmâmi'l-Harameyn el-Cüveynî* (Katar: Câmî'atu Katar, 1999), 969. Makâsîd alanında bilhassa *Burhân, Ğiyâsî/Ğiyâsü'l-ümem fi iltiyâsî'z-zulem* ve *Muğşü'l-halk* adlı eserleri ön plandadır. Bk. Hişâm b. Sa'îd Ezher, *Makâsîdü's-şerî'a 'inde İmâmi'l-Harameyn ve âşârühâ fi't-taşarrufâti'l-mâliyye* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2010), 63. *Burhân*, onun makâsîd anlayışını yansıtan başat eserdir. O, *Ğiyâsî/Ğiyâsü'l-ümem fi iltiyâsî'z-zulem* adlı eserinde de maslahatı teorik ve pratik boyutlarıyla irdelemiştir. Konu hakkında bir derleme ve değerlendirme için bk. Abdülazîm Maḥmûd ed-Dîb, "Tevḥîe", [Cüveynî], *el-Ğiyâsî/Ğiyâsü'l-ümem fi iltiyâsî'z-zulem*, thk. Abdülazîm Maḥmûd ed-Dîb (Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 2011), 164-167.

² Konu hakkında geniş bilgi için Raysûnî, "İmâmü'l-fikri'l-makâsîdî", 969-990.

³ Şâfi'î usulcülerden İzzeddin b. Abdüsselâm, fikhın tamamını *maslahatın* itibarı, *mefsedetin* defî, *makasidü's-şerî'a* ve bunların hükümleri bağlamında çeşitli yönleriyle ele alır. Onun *maslahat ve mefsedet*i, bilhassa *makâsîd ve vesail* şeklinde taksim etmesi, konuya getirdiği yeniliklerden biri olarak değerlendirilebilir. *Makâsîd ve vesail* taksimine örnek olarak bk. İzzeddîn Abdülazîz b. Abdüsselâm, *Ḳavâ'idü'l-aḥkâm fi işlâḥi'l-enâm (el-Ḳavâ'idü'l-kübrâ)*, thk. Nezâyye Kemâl Hammâd, Osmân Cum'a Zamîriyye (Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 2007), 1/165-178. Onun görüşleri hakkında geniş bilgi için bk. Rahmi Yaran, "Cüveynî'den İbn Abdüsselâm'a Makâsîd/Maslahat Söylemi", *Ekev Akademi Dergisi* 10/28 (2006), 209-214. İz b. Abdüsselâm, dünya ve ahiret *maslahatlarını* *zarurât, hacât ve tetimmât/tekemmülât* şeklinde ayırır. Söz gelimi ona göre yeme-içme, elbise, mesken, nikah, azık taşıyan merkep gibi dünya *maslahatlarından* ihtiyacı giderecek yeterli ölçüler *zarurât*tan; güzel yemekler, şık elbiseler, yüksek odalar, geniş saraylar, nefis merkepler gibi dünya *maslahatlarından* en üst mertebede olan ölçüler *tetimmât/tekemmülât*tan; ikisi arasındaki ölçüler ise *hacât*tandır. Vacipleri yapmak, haramlardan sakınmak gibi ahiret *maslahatları* *zarurât*tan, müekked *sünnetler* *hacât*tan, bunun dışında farzlara tabi veya müstakil olan menduplar ise *tetimmât/tekemmülât*tandır. Bk. İbn Abdüsselâm, *Ḳavâ'idü'l-aḥkâm*, 2/123. Ona göre dünya *maslahatları* ve *mefsedetleri* akıl ile, ahiret *maslahatları* ve *mefsedetleri* ise sadece nakil ile bilinir. Bk. İbn Abdüsselâm, *Ḳavâ'idü'l-aḥkâm*, 1/7-11.

⁴ Karâfî'nin görüşleri hakkında bilgi için bk. H. Yunus Apaydın, "Karâfî'nin İzlediği Yöntemin Genel Çizgileri ve Maslahat Anlayışı", *Makâsîd ve İctihâd (İslâm Hukuk Felsefesi Araştırmaları)*, haz. Ahmet Yaman (İstanbul: Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları [no. 406], 2017), 307-312.

⁵ Şâtîbî'nin konuyla ilgili görüşleri hakkında bk. Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ eş-Şâtîbî el-Ġirnâfî, *el-Muvâfaḳât ('Unvânü't-ta'rîf bi esrârü't-teklîf)*, talîk. Abdullâh Dirâz (Dımaşk: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2011), 1/43-45, 52; 2/337-382. O, şerî deliller bağlamında, *külliyâtü's-şerî'a* ile *cüzîyyâtü's-şerî'a*nın birbiriyle uygunluğu üzerinde durur. Buna göre tikel hukuki meseleler (*cüz'îyyâtü's-şerî'a*) *zarurîyyât*, *hacîyyât* ve *tahsîniyyât*tan müteşekkil olan küllî kaidelerle (*külliyâtü's-şerî'a*) çelişmemelidir. Geniş

Bildiğimiz kadarıyla Türkiye’de, Cüveynî’nin makâsîd anlayışıyla ilgili müstakil ve kapsamlı bir makale bulunmamaktadır. Makâsîdın bağımsız bir ilim dalı olarak kabul edildiği, hakkında araştırma merkezlerinin kurulup özel etütlerin yapıldığı günümüzde, Cüveynî’nin makâsîd anlayışına dair böyle bir çalışmanın yapılması önem arz etmektedir. Makalemizin, söz konusu boşluğu doldurmaya yönelik mütevazı bir katkı sunmasını ümit etmekteyiz.

1. Makâsîd ile Tâil

Makâsîd ilminin çerçevesini oluşturan maslahat, hikmet, garaz, kâide, maksad ve usûlü’ş-şerî’a gibi kavramları ayrıntılı bir şekilde ele alan ilk usulcü Cüveynî’dir. O, bu kavramların birbiriyle sıkı bir ilişki ağı içerisinde olduğu düşünmekte ve bunlar arasındaki etkileşim ve özdeşliklere dikkat çekmektedir.⁶ Ona göre söz konusu kavramların ortak paydası, “münasip mâna” temelli olmalarıdır. Cüveynî’nin görüşleri, bu konulara dair teorinin oluşum ve gelişim sürecinde dönüm noktasını teşkil etmektedir.⁷ Ne var ki -yoğun bir terimleşme süreci göze çarpsa da- ilgili kavramların ele alınış tarzının dağınık bir özellik arz ettiği, bunların sınırlarının ve karşılık geldiği anlamların net olmadığı görülmektedir. Gazâlî, hocası Cüveynî’nin şekillendirdiği terimleşme sürecine ivme kazandırıp mezkur konuları belirgin bir forma sokmuştur.

bilgi için bk. Şâtîbî, *Muvâfaqât*, 3/5-13. Yani “Cüzi hükümlerin külli asıllarla, külli asılların da özel cüzi hükümlerle beraber değerlendirilmesi gerekir. Bu, Şâtîbî’nin konuya getirdiği yeniliklerden biridir.” Kâşif Hamdi Okur, *İslam Hukuk Metodolojisinde Münâsebet Kavramı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997), 72.

⁶ Cüveynî, *hikmet* ile *maslahatı* eş anlamda kullanmıştır. Mesela bk. İmâmü’l-Ĥarameyn Ċiyâü’d-dîn Ebü’l-Me’âlî Abdülmelik b. Ebî Muĥammed Abdillâh el-Cüveynî en-Nîsâbü’rî eĥ-Ĥâî es-Sinbisî, *el-Burĥân fî uşûli’l-fıĥh*, thk. Şalâh b. Muĥammed b. Uveyde (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1997), 2/213. Zaten *hikmet*, “*Maslahatın celbi veya mefşedetinin def’ine ihtiyaç (duymak)tır.*” şeklinde tanımlanmıştır. Bk. Ebü Abdullâh Bedrüddîn Muĥammed b. Bahâdir b. Abdullâh ez-Zerkeşî eĥ-Şâfi’î, *el-Baĥrû’l-muĥîĥ fî uşûli’l-fıĥh*, thk. Muĥammed Muĥammed Tâmir (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2007), 4/120. Ġazâlî de *Müstaşfâ* adlı eserinde, *hikmetle* “*münasip mâna çağrıştıracı (müĥîl) maslahat*”ın kastedildiğini belirtmiştir. Bk. Ebü Ĥâmid Muĥammed b. Muĥammed b. Muĥammed el-Ġazâlî eĥ-Ĥûsî, *el-Müstaşfâ min ‘ilmi’l-uşûl*, thk. Muĥammed Süleymân el-Eşĥar (Dimaşk: Müeessesetü’r-Risâle, 2012), 2/349. Aynı konu ele alınırken *Burĥân*’da *hikmet*, *Menĥûl*’da *maslahat* kelimesinin kullanılması da söz konusu anlam birliğine delalet etmektedir. Bk. Cüveynî, *Burĥân*, 2/212-213; Ġazâlî, *el-Menĥûl min ta’lîkâti’l-uşûl*. thk. Nâcî es-Süveyd (Beyrut: el-Mektebetü’l-‘Asriyye, 2008), 286. Öte yandan Cüveynî, *hikmet* ile *garaz*, *hikmet* ile *kâide*, *hikmet* ile *maksat* kavramlarını da eş anlamlı olarak kullanmıştır. *Hikmet* ile *garazın* eş anlamlı kullanımına örnek olarak bk. Cüveynî, *Burĥân*, 2/208, 211. *Hikmet* ile *kâidenin* eş anlamlı kullanımına örnek olarak bk. Cüveynî, *Burĥân*, 2/209, 211, 212. *Hikmet* ile *maksadın* eş anlamlı kullanımına örnek olarak bk. Cüveynî, *Burĥân*, 2/207. Meyyâde gibi araştırmacılar, *hikmet* ile *maksadın* aynı anlama karşılık geldiğini açıkça ifade etmişlerdir. Bk. Muĥammed Ĥüseyn Meyyâde, *et-Ta’lîl bi’ş-şebeh ve eĥerüh fi’l-kıyâs ‘inde’l-uşûliyyîn* (Riyad: Mektebetü’r-Rüĥş, 2001), 80. *ihale*, *münasebe* ve *maslahat* terimleri de özellikle Cüveynî ve Ġazâlî tarafından eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Geniş bilgi için bk. Tuncay Başoĝlu, *Hicrî Beşinci Asır Fıĥh Usûlü Eserlerinde İlet Tartışmaları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 232-238.

⁷ Bk. Raysûnî, “İmâmü’l-fikri’l-makâşidî”, 975. Ashında Hakîm Tirmizî (öl. 320/932), Matüridî (öl. 333/944), Kaffâl Şaşî [Kebir] (öl. 365-976), Ebu Bekr Ebherî (öl. 375/986), Ebu’l-Hasen Âmirî (öl. 381/992), İbn Babeveyh Kummî [Şeyh Sadûk] (öl. 381/991) ve Bakıllânî (öl. 403/1013) gibi alimler, Cüveynî’den önce *maslahat/makâsîd* konularına değinmiş ve bu alanda müstakil eserler kaleme almışlardır. Geniş bilgi için bk. Ezher, *Makâşidü’ş-şerî’a ‘inde İmâmî’l-Ĥarameyn*, 46-49. Fakat makâsîdın bir kavram olarak terimleşme süreci Cüveynî ile başlar.” Ömer Yılmaz, “Cüveynî’nin Makâsîd Düşüncesi”, *Genç Akademisyenler İlahiyat Araştırmaları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları [no: 226], 2009), 129.

Cüveynî, mâna odaklı tâlil ve tadiye işlemi için üç aşamalı hiyerarşik bir süreç ve uyumluluk dizimi tasarlamıştır. Bu aşamalardan birincisi münasip mânadır.⁸ Ona göre tâlilin imkanı ve hükmün tadiyesi, genel bir kural olarak münasip bir mânanın varlığına bağlıdır.⁹ Onun düşüncesine göre münasip mâna, şerî nazarın başlıca kısımları¹⁰ olan ve usûlün mâna yönünü temsil eden kıyâs ve istidlâlde,¹¹ tâlil ve tadiyeyi sağlayan başlıca yöntemdir. Nitekim kıyâs ve istidlâlde tâlilin imkanı ve hükmün tadiyesi, büyük oranda münasip mâna ile gerçekleşmektedir. Cüveynî'ye göre tâlil ve tadiye işleminin münasip mânanın varlığı üzerinde kurgulanması, kıyâs ile istidlâlin en önemli ortak noktasıdır. Bu iki yöntemi/delili ayıran temel fark ise kıyâsta üzerinde ittifak edilen bir aslın bulunması, istidlâlde ise böyle bir aslın bulunmamasıdır.¹²

Cüveynî'ye göre tâlil ve tadiye işleminin ikinci aşaması maslahattır. Ona göre münasip olan her mâna, maslahat olma kapasitesine/yeterliliğine sahip değildir. Münasip olan bir mânanın makbul olabilmesi için maslahi nitelikler taşıması icap etmektedir. Nitekim onun “münasip mâna/münâsebe-maslahat” ilişkisine dair çözümlerinden hareketle münasip mânayı, “Akıl ve maslahat açısından hükme uygun olan mânadır.” şeklinde tanımlamak mümkündür. Gazâlî, bu meyanda maslahi münâsebe (*el-münâsebe el-maslahî*) tabirini kullanarak¹³ hocası Cüveynî'nin atıfta bulunduğu söz konusu ilişkiye dikkat çekmiştir.

⁸ Yaptığımız incelemeler sonucunda, Cüveynî'nin münasip mânaya dair yerleşik bir tanımına denk gelemedik. Münasip mâna, usulcüler tarafından muhtelif şekillerde tanımlanmıştır. Münasip mânanın tanımlarından bazıları şunlardır: “Akla arz olduğu takdirde aklın kabul edeceği vasıf/mânadır. Bu tanım, Debûsî'ye dayandırılır. Ancak bunun Debûsî'ye nispetinin kuşkulu olduğu belirtilir. Bk. Okur, *İslam Hukuk Metodolojisinde Münâsebet Kavramı*, 54. “Maslahatla uyumlu olan vasıf/mânadır. Öyle ki kendisine hüküm izafe edildiği zaman muntazam olur.” Bk. Gazâlî, *Müstaşfâ*, 2/306. “İnsana bir menfaati celbeden veya kendisinden bir zarar def eden bir hükme götüren vasıftır.” “Âdete göre akıllı kimselerin fiillerine uygun olan vasıf/mânadır.” Bu iki tanımı Râzî aktarır. Ona göre birinci tanım, Allah'ın hükümlerini hikmetler ve maslahatlarla tâlil eden; ikinci tanım ise Allah'ın hükümlerini tâlil etmeyen usulcülere göredir. Bk. Faḥrüdîn Muḥammed b. 'Umer b. Ḥüseyn er-Râzî, *el-Maḥşûl fi 'ilmi uşûli'l-fıkḥ*, thk. Tâhâ Câbir el-Alvânî (Kahire: Dârü's-Selâm, 2011), 3/1246-1247. “Münzabıt ve zâhir bir vasıftan ibarettir. Hükmün vasfa tertibinden, maksud olmaya elverişli bir hüküm lazım gelmektedir. Maksud, ya maslahatın celbi ya da mefsetetin def'idir. Maslahat, lezzet ve lezzete götüren vesileler, mefsetet ise elem ve eleme götüren vesilelerdir.” Bu tanım, Âmidî ve İbnü'l-Hâcib'e aittir. Bk. Seyfüddîn Ebû'l-Ḥasen Alî b. Ebû Alî el-Âmidî, *el-İḥkâm fi uşûli'l-aḥkâm* (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Aşriyye, 2010), 2/215; Ebû Amr Cemâlüddîn 'Uşmân b. 'Umer İbnü'l-Hâcib, *el-Muḥtaşar* [İşfehânî'nin *Beyânü'l-muḥtaşar şerḥü Muḥtaşari İbni'l-Hâcib* adlı şerhiyle birlikte], thk. Alî Cum'a Muḥammed (Kahire: Dârü's-Selâm, 2004), 2/732. “İnsana bir menfaat celbeden veya kendisinden bir zarar defeden bir vasıftır.” Bk. Nâşirüddîn Abdullâh b. 'Umer el-Ḳâḍî el-Beyḍâvî, *Minhâcü'l-vuşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl* [İsnevî'nin *Niḥâyetü's-sûl fi şerḥi Minhâci'l-vuşûl* adlı şerhiyle birlikte], thk. Muḥammed Ḥasen İsmâ'îl, Aḥmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2009), 4/93. Bu tanımlar hakkında geniş bilgi için bk. İsmâ Mennûn, *Nibrâsü'l-'uḳûl fi taḥkîki'l-kıyâs 'inde 'ulemâi'l-uşûl* (Kahire: Maḥba'atü't-Teḍâmmüni'l-Eḥvâ, 1345), 267-273; Meyyâde, *et-Ta'lîl bi's-şebeh*, 76-78; Aḥmed Maḥmûd Abdülvehhâb eş-Şinkîṭî, *el-Vaşfû'l-münâsib li şer'î'l-hüküm* (Medine: el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, 1415), 173-186.

⁹ Bk. Cüveynî *Burhân*, 2/66

¹⁰ Cüveynî'ye göre şerî nazarın şu dört kısmı bulunmaktadır: İlhaku'l-meskut 'anh bi'l-mansus 'aleyh, kıyâsü'l-mâna/ille, kıyâsü's-şebeh ve istidlâl. Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/21.

¹¹ İstidlâli müstakil bir başlık altında ele alan ve kavramsallaştıran ilk usulcü Cüveynî'dir. Konuyla ilgili olarak bk. Es'ad Abdülḡanî es-Seyyid el-Kefrâvî, *el-İstidlâl 'inde'l-uşûliyyîn*, thk. Alî Cum'a Muḥammed (Kahire: Dârü's-Selâm, 2009), 52, 59-60, 75, 105. Cüveynî, istidlâli şu şekilde tarif etmiştir: “Üzerinde ittifak edilen bir asla dayanmadığı halde, akıl yürütmenin (*el-fikrî'l-'aklî*) iktizasına göre hükme uygun olan (*münâsib*) ve onu çağrıştıran (*müş'ir bi...*) bir mânadır ki sözü edilen tâlil bunda cari olur.” Cüveynî, *Burhân*, 2/161. İstidlâl hakkında daha geniş bilgi için bk. M. Macit Sevgili, *Cüveynî'nin Kıyâs Anlayışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 51-54.

¹² Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/161, 205.

¹³ Bk. Gazâlî, *Müstaşfâ*, 2/320.

Cüveynî'nin tasarladığı tâlil ve tediye işleminin üçüncü ve son aşaması usûlü'ş-şerî'adır (*makâsidü'ş-şerî'a*). Ona göre -tıpkı münasip mâna gibi- her maslahat da muteber değildir; zira ölçüsüz, mesnetsiz ve ucu açık nitelikli maslahatlar da üretilebilmektedir. Muteber olması için maslahatın usûlü'ş-şerî'aya uygun olması ve onunla çelişmemesi,¹⁴ bu gayeye matuf olarak da usûlü'ş-şerî'a ile test edilmesi¹⁵ gerekmektedir. Cüveynî'yi takiben Gazâlî, maslahattan kastın, maksudü'ş-şerî'i korumak olduğunu; maksudü'ş-şerî'in de beş asıldan (usûl-i hamse: din, can, akıl, nesil, mal) müteşekkil olduğunu açıkça ifade etmektedir.¹⁶ Cüveynî'nin düşüncelerinden anlaşıldığı kadarıyla usûlü'ş-şerî'a (*makâsidü'ş-şerî'a*), mâna ve maslahatın geçerliliğini belirleyen bir mihenk taşı, yürürlüğünü denetleyen bir kontrol mekanizması hükmündedir. Şu halde Cüveynî'nin tâlil işleminde takip ettiği söz konusu sürece ve uyumluluk dizimine göre münasip mana maslahata, maslahat da usûlü'ş-şerî'aya (*makâsidü'ş-şerî'a*) dayanmakta; son kertede ise mana, usûlü'ş-şerî'aya (*makâsidü'ş-şerî'a*) uygun (*münâsebe*) olmaktadır.¹⁷ Gazâlî, kıyâs konusunda “münasip ve mühîl mâna” tabirini kullandıklarında, bununla maksudü'ş-şerî'a karşılık gelen beş aslı kastettiklerini söylemek¹⁸ suretiyle Cüveynî'nin ifadelerini netleştirmiş ve onun dağınık olan görüşlerini sistemli bir kisveye büründürme teamülüne bir kez daha muvafık bir şekilde davranmıştır.

Cüveynî, kıyâsta tâlile konu olan mânanın makâsidü'ş-şerî'aya uygun olmasının (*münâsebe*) zorunluluğu gibi, istidlâlde tâlile konu olan mânanın da -İmam Şâfi'î'yi (öl. 204/820) takiben- usûlü'ş-şerî'aya yakın olması (*takrîb*) gerektiğini düşünmektedir.¹⁹ Kıyâsın aksine istidlâlde, üzerinde ittifak edilen bir asıl bulunmaması,²⁰ mesnetsiz ve ucu açık maslahatlar üretme riskini daha da arttırmaktadır. Zaten istidlâlin hüccet değerinin sorgulanmaya açık olmasının temelinde de, onun geçerliliğini (*itibâr*) gösterecek (*şehâdet*) şerî bir bildirim (asl) bulunmaması yer almaktadır.²¹ Tasarlamış olduğu makâsidü'ş-şerî'aya uygunluk/yakınlık şartı/kriteri sayesinde Cüveynî, bir taraftan mesnetsiz ve bağlamından koparılmış maslahatlar üretme ihtimalini devre dışı bırakarak standardize edilmiş bir maslahat anlayışı geliştirmek, diğer taraftan da şerî nazarın başlıca iki kısmı olan kıyâs ile istidlâlin iç dinamikleri arasındaki tutarlığı sağlayarak hukukun nizam

¹⁴ Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/30, 42. Ayrıca bk. Dîb, “Tevtîe”, [Cüveynî], *Ğiyâşî/Ğiyâşü'l-ümem fi iltiyâşî'z-zülem*, 165. Bûtî, maslahatı ve maslahatın sınırlarını konu aldığı önemli çalışmasında bunu, “maslahatın Kitap ile çelişmemesi (*mu'âraza*), sünnet ile çelişmemesi, sahih bir kıyâs ile çelişmemesi ve daha önemli veya müsavi başka bir maslahatı iptal etmemesi” şeklinde açıklamıştır. Bk. Muhammed Sa'îd Ramađân el-Bûtî, *Davâbitü'l-maslahâ fi'ş-şerî'ati'l-İslâmîyye* (Dımaşk: Dâru'l-Fıkr, 2005), 127-277.

¹⁵ Bk. Cüveynî, *el-Ğiyâşî/Ğiyâşü'l-ümem fi iltiyâşî'z-zülem*, thk. Abdül'azîm Maħmûd ed-Dîb (Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 2011), 498.

¹⁶ *Mefsedetin def'i de maslahattır*. Bk. Gazâlî, *Müstaşfâ*, 1/416-417.

¹⁷ Konu hakkında daha geniş bilgi için bk. Sevgili, *Cüveynî'nin Kıyâs Anlayışı*, 97-100.

¹⁸ Bk. Gazâlî, *Müstaşfâ*, 1/417.

¹⁹ Konuyla ilgili olarak bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/162-170, 205-207. “Kıyâs-makâsidü'ş-şerî'a” ve “istidlâl-makâsidü'ş-şerî'a” ilişkisi hakkında geniş bilgi için sırasıyla bk. Ezher, *Makâsidü'ş-şerî'a 'inde İmâmî'l-Harameyn*, 147-149, 177-178.

²⁰ *İstidlâlde* üzerinde ittifak edilen bir asıl bulunmadığına dair bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/161, 205.

²¹ Cüveynî, istidlâlin kaynak değeriyle ilgili biri olumlu, diğeri olumsuz olan iki görüş arasında denge unsuru olmuştur. Bâkılânî ve bazı Şâfi'î kelamcılar, istidlâli mutlak anlamda reddetmekte; İmam Mâlik ise mürsel olarak kabul etmektedir. Geniş bilgi için bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/161-170. Gazâlî ise istidlâlin kabulü için mânanın “zaruri”, “kati” ve “külli” olma şartını koşmaktadır. Bk. Gazâlî, *Müstaşfâ*, 1/421. İstidlâlin kaynak değeri hakkında -İmam Şâfi'î'yi takiben- Cüveynî'nin görüşüyle birlikte toplam dört görüşün olduğu anlaşılmaktadır. Bk. Alî b. İsmâ'îl el-Ebyârî, *et-Taħkîk ve'l-beyân fi şerhi'l-Burhân fi usûli'l-fıkh*, thk. Alî b. Abdurrahmân Bessâm el-Cezâirî (Kuveyt: Dâru'd-Điyâ, 2011), 4/126-127.

ve istikrarına teorik düzlemde katkı sunmak istemiştir. Nihai olarak Cüveynî, kıyâs ve istidlâlde tâlil ve ta-diye işleminin, makâsîd ile sağlanması yapılan akli ve maslahi mânaya dönük bir formatta işlemesi gerektiği görüşündedir.

Ölçülü ve kontrollü bir mâna anlayışı inşa etmek isteyen Cüveynî, maslahatları/hikmetleri bağlamın-dan koparıp ölçüyü kaçırdığı ve usûlü'ş-şerî'aya (*makâsidü'ş-şerî'a*) aykırı birtakım mânalar benimsediği ge-rekçesiyle İmam Mâlik'i (öl. 179/795);²² keza maslahatlara/hikmetlere hakkıyla riayet etmediği ve usûlü'ş-şerî'aya uymayan hükümler istinbat ettiği gerekçesiyle de Ebû Hanîfe'yi (öl. 150/767) tenkit etmektedir.²³

Cüveynî, takip ettiği söz konusu sürecin ve uyumluluk diziminin üçüncü ve son aşaması için usûlü'ş-şerî'a, maksat, makâsidü'ş-şerî'a, el-makâsidü'l-küllîyye/el-maksûdü'l-küllî, kavâ'idü'ş-şerî'a, mehâsinü'ş-şerî'a, külliyyâtü'ş-şerî'a/külliyyü'ş-şerî'a, metâlibü'ş-şerî'a/matlûbü'ş-şerî'a, el-kâ'idetü'l-küllîyye, el-usûlü'l-küllîyye, buğyetü'ş-şârî', murâdü'ş-şârî', zabtü'ş-şârî' ve vaz'ü'ş-şârî' gibi kavramları kullanmakta-dır.²⁴

2. Makâsîdın Kategorileri ve Özellikleri

Cüveynî, makâsîdın kategorilerine ve özelliklerine dair görüşlerine, -münasip mâna, maslahat, hik-met, garaz, kâide, maksad ve usûlü'ş-şerî'a kavramları bağlamında- kıyâs bölümü altında yer vermektedir. Bu, makâsîdın usul sistematığındeki yerini gösterdiği gibi kıyâsta tâlile konu olan mânanın, -yukarıda bah-sedildiği üzere- makâsîd odaklı olması gerektiği anlamına gelmektedir.

Cüveynî, makâsîd konularını zaruriyyât, haciiyyât, tahsiniyyât ve bedeni ibadetler şeklinde kategorize etmektedir. O, -ayrıntısı aşağıda geleceği üzere- tahsiniyyâtı (*mekrume/mekârim/mekârimü'l-ahlâk/mehâsin*) da maslahatın kural (kıyâs/kâide) dışı olup olmamasına bağlı olarak “kurala uygun olan maslahat” ve “kural dışı olan maslahat” şeklinde iki farklı düzeyde ele almaktadır. Böylelikle o, tahsini maslahatları iki kategori,

²² Konu hakkında geniş bilgi için bk. Sevgili, *Cüveynî'nin Kıyâs Anlayışı*, 103-105; 166-167. Cüveynî'nin Mâlik eleştirisi için bk. Cü-veynî, *Burhân*, 2/161-164; 180-181; 205-207; 212-213; a.mlf., *Kitâbü'l-ictihâd ve'l-fetvâ*, [Ebyârî'nin *Tahkîk*'inin 4. cildi içerisinde], thk. Alî b. Abdurrahmân Bessâm el-Cezâirî (Kuveyt: Dârü'd-Diyâ', 2011), 549-550; a.mlf., *Ğiyâşî*, 352. Ğazâlî'nin benzer eleştirileri için bk. Ğazâlî, *Menhûl*, 319.

²³ Konu hakkında geniş bilgi için bk. Sevgili, *Cüveynî'nin Kıyâs Anlayışı*, 103-105; 166-167. Cüveynî'nin Ebû Hanîfe eleştirisi için bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/179-180; 208-209; a.mlf., *Kitâbu'l-ictihâd ve'l-fetvâ*, 550-551, 573-574. Bâkîllânî'nin ve Ğazâlî'nin benzer eleştiri-leri için bk. Ğazâlî, *Menhûl*, 285-286, 317, 319-322.

²⁴ *Usûlü'ş-şerî'a* kullanımına örnek olarak bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/30, 42, 79; a.mlf., *Ğiyâşî*, 494, 495, 500, 505. *Maksat* kullanımına örnek olarak bk. Cüveynî, *Ğiyâşî*, 328. Burada Cüveynî, *maksadın* “din” olduğunu söylemiştir. *Makâsidü'ş-şerî'a* kullanımına örnek olarak bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/94; a.mlf., *Ğiyâşî*, 326. Makâsidü'ş-şerî'a kavramını kullanan ilk usulcünün Cüveynî olduğu belirtilmekte-dir. Bk. Raysûnî, “İmâmü'l-fikri'l-makâşidî”, 974; Ali Pekcan, *İslâm Hukukunda Gaye Problemi (Zarûriyyât-Hâciyyât-Tahsiniyyât)* (İs-tanbul: Ek Kitap, 2012), 35; *el-Makâsidü'l-küllîyye/el-maksûdü'l-küllî* kullanımına örnek olarak bk. Cüveynî, *Ğiyâşî*, 326, 500. *Kavâ'idü'ş-şerî'a* kullanımına örnek olarak bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/46; a.mlf., *Ğiyâşî*, 497, 499, 500, 508. *Mehâsinü'ş-şerî'a* kullanımına örnek olarak bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/38, 39, 83, 94; a.mlf., *Ğiyâşî*, 360. *Külliyyâtü'ş-şerî'a/külliyyü'ş-şerî'a* kullanımına örnek olarak bk. Cüveynî, *Ğiyâşî*, 508. *Metâlibü'ş-şerî'a/matlûbü'ş-şerî'a* kullanımına örnek olarak bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/41; a.mlf., *Ğiyâşî*, 326. *el-Kâ'idetü'l-küllîyye* kullanımına örnek olarak bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/81. *el-Usûlü'l-küllîyye* kullanımına örnek olarak bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/82; *Buğyetü'ş-şârî'*, *murâdü'ş-şârî'*, *zabtü'ş-şârî'* ve *vaz'ü'ş-şârî'* kullanımları için bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/45-46.

bunun sonucu olarak da makâsîdı toplamda beş kategori altında değerlendirmektedir.²⁵ Zaruriyyât, haciiyyât ve tahsiniyyât temeline dayanan söz konusu ayırım, Cüveynî'nin makâsîd ilmine getirdiği ve makâsîd tarihi boyunca benimsenen önemli yeniliklerden biridir.²⁶

Esasında Cüveynî'ye göre maslahatları, külli maslahatlar ve cüzi maslahatlar şeklinde iki ana kategoriye ayırmak mümkündür. O, külli maslahatların objektif karakter taşıdığını ve ayrıntıları unutulsa dahi akılla kavranabileceğini düşünmektedir.²⁷ Onun “cüzi”,²⁸ “istislâh”²⁹ ve “cüzi istislâh” (*el-istislâh el-cüzi*)³⁰ şeklinde ifade ettiği cüzi maslahatlar ise sübjektiftir ve ancak şeri bir bildirim ile bilinebilmektedir.³¹ O, *Burhân*'da bu konuda şunları söylemektedir:

Binaenaleyh bu maslahat türüne (*istislâh*) [vâkıf olmanın] nihaî yolu, [buna Allah'ın belirlediği şekliyle] tabi olmaktır (*taklîd*) ve [bununla ilintili] hükmü, hüküm sahibi olan [Allah]'a havale etmektir. Bu da şeriatla içkin güzellikleri (*mehâsinü's-şerî'a*) [çıkarsamanı]n yoludur.³²

Ğiyâşî adlı eserinde de konuyla ilgili olarak şunu söylemektedir:

Şeriatın, akıllıların maslahatından (*istislâh*) ve bilginlerin (*hükemâ'*) görüşünün (*re'y*) gereklerinden elde edileceğini düşünen, şeriatı inkar etmiş olur ve bu sözünü, şeriatlerin inkarına vesile (*zerî'a*) kılmış olur.³³

²⁵ Cüveynî, söz konusu beş kategoriye istikra yöntemiyle ulaşmıştır. Bk. Ezher, *Maķâşidü's-şerî'a 'inde İmâmi'l-Ĥarameyn*, 97-99. Bu kategoriler hakkında önemli ve isabetli bazı mülahazalar için bk. Ezher, *Maķâşidü's-şerî'a 'inde İmâmi'l-Ĥarameyn*, 131-137.

²⁶ Bk. Ezher, *Maķâşidü's-şerî'a 'inde İmâmi'l-Ĥarameyn*, 134-135, 221, 405. Şâtıbî, bu bağlamda el-külliyâtü's-selâs ve el-kavâ'idü's-selâs gibi tabirler kullanmakta ve bunlar arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir. Bk. Şâtıbî, *Muvâfaķât*, 2/371, 373. Ona göre zaruriyyât asıldır. Haciiyyât ve tahsiniyyât zaruriyyâtın; tahsiniyyât de haciiyyâtın tetimmesi/tekmilesi mesabesindedir. Zaruriyyâta hâle geldiğinde haciiyyât ve tahsiniyyâta da hâle gelir. Haciiyyât ve tahsiniyyâta hâle gelmesi, zaruriyyâta hâle gelmesini gerektirmez. Geniş bilgi için bk. Şâtıbî, *Muvâfaķât*, 2/344-346; Muhammed Muşafâ Şelebî, *Uşûlü'l-fikhi'l-İslâmî el-muķaddimetü't-ta'rifiyye bi'l-uşûl ve edilleti'l-aĥkâm ve kavâ'idü'l-istinbât* (Beyrut: Dârü'n-Nehĥati'l-'Arabiyye, 2010), 518-519. Esasında üç külli maslahat arasındaki hiyerarşiye, Şâtıbî'den önce İ. b. Abdüsselâm değinmektedir. Ona göre çatışma durumunda zarurât hacâta; hacât da tetimmât/tekemmülâta takdim edilir. Bk. İbn Abdüsselâm, *Ķavâ'idü'l-aĥkâm*, 2/123.

²⁷ Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/84; Ebyârî, *Taĥķik*, 3/529.

²⁸ Cüveynî'nin ifadesiyle cüziden kasıt, bunun bir şahıs veya cüzde gerçekleşmesi anlamında değildir. Bilakis cüzinin temelinde külli/zaruri bir kaidenin olduğu ve cüziye uymamanın, söz konusu kaideye bir hâle getirmeyeceği anlamındadır. Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/82.

²⁹ Nitekim o, istislâh lafzını bazen cüzi maslahat, bazen de mutlak anlamda maslahat kavramına karşılık gelecek şekilde kullanmaktadır. İlkine örnek olarak bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/82, 83. İkincisine örnek olarak bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/84. *Maslahat* anlamındaki *istislâh* lafzını kullanan ilk usulcü odur. Bu lafız, kendisinden sonra terim anlamıyla kullanılmaya başlamıştır. Bk. Dîb, “Tevĥie”, [Cüveynî], *Ğiyâşî*, 171. *İstislâh* kavramının kullanımına örnek olarak bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/29, 82, 83, 84; a.mlf., *Ğiyâşî*, 328, 353, 398, 498.

³⁰ Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/82.

³¹ Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/83; Ebyârî, *Taĥķik*, 3/529.

³² Cüveynî, *Burhân*, 2/83.

³³ Cüveynî, *Ğiyâşî*, 353. Geniş bilgi için ayrıca bk. a.mlf., *Ğiyâşî*, 352-354.

Cüveynî'nin değindiği cüzi maslahat, sonraki usulcüler tarafından tetimme/tekmile/mütemmime/mükemmile gibi adlarla sistemleştirilen “tamamlayıcı maslahat” kavramına karşılık gelmektedir. Nitekim *Burhân* şârihi Ebyârî, Cüveynî'nin “cüzi” ifadesiyle “tetimme”yi kastettiğini belirtmekte ve aynı maslahat örnekleri için tekmile/tekmili maslahat/tetimme gibi tabirler kullanmaktadır.³⁴

2.1. Zaruri Maslahatlar:³⁵ Kısas ve Bey' Örnekleri

İslam maslahat teorisinde dokunulmazlığı olan ve korunması gereken beş külli/zaruri asıl (*külliyât-ı hamse/zarûrât-ı hamse/usûl-i hamse*)³⁶ vardır. Bunlar din, can/hayat (*nefis/dem*), akıl, nesep (*nesil/fürûc*) ve mal/mülktür.³⁷ Bazı usulcüler, bunlara “insan haysiyeti ve onuru, kişilik değerleri” anlamındaki “ırz”ı da eklerler.³⁸

Konuyu ele alış tarzından ve verdiği misallerden hareketle Cüveynî'nin, söz konusu beş zaruri mâna'nın çoğuna işaret ettiği ve düşüncelerini bu bağlamda şekillendirdiği görülmektedir.³⁹ Bunların isimlerini açıkça zikreden ve sistemli hale getiren usulcü ise Gazâlî'dir.⁴⁰ Gazâlî maslahattan kastın, maksûdü'ş-şer'i korumak olduğunu; maksûdü'ş-şer'in de din, can, akıl, nesil ve maldan (*usûl-i hamse*) müteşekkil olduğunu açıkça ifade etmektedir. Ona göre bu beş aslı korumayı amaçlayan her mâna/vasıf maslahat; bunları dikkate almayan her mâna/vasıf ise mefsedettir. Bu mefsedetnin defi de maslahattır.⁴¹

Cüveynî, *Burhân*'da zaruri maslahatlar kapsamında canın, malın ve neslin dokunulmazlığından/korunmasından⁴² bahsetmektedir. O, canın dokunulmazlığı ve korunmasına yönelik olarak kısas; malın dokunulmazlığı ve korunmasına yönelik olarak da bey' örneği üzerinde durmaktadır.⁴³ Bey'in zaruri maslahatlar-

³⁴ Geniş bilgi için bk. Ebyârî, *Tahkîk*, 3/516-519. O, bu tür maslahatlar için istislah lafzını da kullanmıştır. Bk. Ebyârî, *Tahkîk*, 3/517.

³⁵ Cüveynî; mâna, maslahat, hikmet, asıl, garaz, kâide tabirlerini aynı bağlamda birbirinin yerine kullanmaktadır. Kavram karmaşasına mahal vermemek adına, çalışmamızda genellikle maslahat tabirini kullanacağız.

³⁶ Bunlara *makâsîd-ı hamse* de denilmektedir. Bk. Şinķîfî, *el-Vaşfû'l-münâsib*, 194.

³⁷ Din, mürtedin öldürülmesi ve cihadın vacip kılınması; can/hayat, kısasın meşru kılınması; akıl, içki içmenin haram kılınması ve buna had cezasının öngörülmesi; nesil/nesep, zinanın haram kılınması ve buna had cezasının öngörülmesi; mal/mülk, telef edildiğinde tazmin edilmesi ve hırsızlığa karşı el kesme cezasının öngörülmesi gibi hususlarla koruma altına alınmıştır. Bk. Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muĥîf*, 4/188-189; Mennûn, *Nibrâsü'l-'uĥûl*, 280; Şinķîfî, *el-Vaşfû'l-münâsib*, 194-195. Bütün şeriatların, bu beş zaruri mak-sadı korumaya yönelik vaz edildiği belirtilmektedir. Bu görüş için bk. Ğazâlî, *Müstaşfâ*, 1/417; Şâĥibî, *Muvâfaĥât*, 1/52. Ancak bunun, ispatlanması güç olduğu ve tartışmaya açık bir görüş olduğu ifade edilmektedir.

³⁸ Konu hakkında geniş bilgi için bk. Pekcan, *İslâm Hukukunda Gaye Problemi (Zarûriyyât-Hâciyyât-Tahsîniyyât)*, 152-153. Konuya dair ayrıca bk. Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muĥîf*, 4/189-190; Şinķîfî, *el-Vaşfû'l-münâsib*, 198-199.

³⁹ Örnek olarak bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/79-81, 207-212. Konuya dair ayrıca bk. Aĥmed er-Raysûnî, *Nazariyyetü'l-makâşid 'inde'l-İmâm eş-Şâĥibî* (Virginia: el-Ma'hedü'l-'Alemî li'l-Fikri'l-İslâmî, 1995), 51.

⁴⁰ Esasında Cüveynî ve Gazâlî'den çok önceleri ünlü bir filozof olan Ebü'l-Hasan Âmirî, söz konusu beş asıldan bahsetmiş ve bunlara dair örnekler zikretmiştir. Bk. Raysûnî, “İmâmü'l-fikri'l-makâşid”, 974.

⁴¹ Gazâlî'nin konuyu ele alış tarzı ve verdiği örnekler hakkında geniş bilgi için bk. Ğazâlî, *Müstaşfâ*, 1/416-417.

⁴² Neslin korunmasına yönelik olarak hadlerden bahsetmektedir. Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/179. “Aklın korunmasına yönelik herhangi bir ifadeye denk gelmedim.” Ezher, *Makâşidü'ş-şer'i'a 'inde İmâmî'l-Ĥarameyn*, 226.

⁴³ Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/79. Malın korunmasına yönelik olarak ayrıca hırsızlık suçuna öngörülen el kesme (*kat*) cezasından bahsetmektedir. Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/179, 212-213.

dan sayılmasının gerekçesi şudur: ihtiyaç duyulmayan malları, ihtiyaç duyulan mallarla karşılıklı değiştirmek zorunludur (*zaruret*).⁴⁴ Bu zarurete binaen doktrinde bey' adında bir kaide geliştirilmiştir. Fakat bütün tikel değiştirmelerin bu kaideyle birebir uyuşması gerekmemektedir.⁴⁵ Nitekim ihtiyaç duyulan mallar, ihtiyaç duyulmayan mallarla da karşılıklı değiştirilebilmekte ve bu, söz konusu kaidenin geçerliliğine ve yürürlüğüne hâlel getirmemektedir.⁴⁶

Cüveynî'ye göre zaruri maslahata dayanan asıllarda şu iki kıyâs şekli mümkündür: (1) Zaruri bir câmi'den hareketle iki aslın birbirine kıyâsıdır.⁴⁷ Bir haddi kısasa; bir kısası hadde; zarurete dayanan herhangi bir akdi bey'e kıyâs etmek bu kabildendir.⁴⁸ (2) Zaruri bir aslın cüzlerinin birbirine kıyâsıdır. Cüveynî, bu tarz kıyâsı "cüzi kıyâs" olarak nitelemekte ve bunu, epistemolojik olarak kıyâsü'l-mânanın/kıyâsü'l-ille-nin en üst mertebesine konumlandırmaktadır.⁴⁹

Cüveynî, cüzi kıyâsa örnek olarak suç ortaklarının her birine kısas cezasının öngörülmesi konusunda, iştirak halinde bir organın kesilmesine sebep olan müessir fiillerin (*kat'ü'l-etrâf*) iştirak halinde adam öldürmeye kıyâs edilmesini zikretmektedir.⁵⁰ Buna göre organ dokunulmazdır ve koruma altındadır. İştirak halinde organ kesilmesine sebep olan bu tür müessir fiillerde suç ortaklarının her birine kısas cezasının öngörülmemesi, "dokunulmazlık ve koruma altında olma" şeklindeki zaruri maslahata aykırıdır ve iştirak halinde organ kesilmelerine/yaralanmalarına davetiye çıkaracaktır. Organın can gibi dokunulmaz/koruma altında olması ve bu hususta can ile eş değer olması, bahsedilen cüzi kıyâsın sıhhatini kuvvetlendirmektedir.⁵¹

Cüveynî'ye göre celi bile olsa cüzi maslahat (*cüzî/istislâh/cüzî istislâh*), külli/zaruri maslahatla çatıştığı vakit, külli/zaruri maslahat karşısında işlevini yitirmekte ve âtil bırakılmaktadır.⁵² O, cüzi kıyâsa örnek olarak ceza hukuku açısından önemli bir yer işgal eden "suç ve ceza denkliği/dengesi" (*temâsül*) kuralını zikretmektedir. İnfirat halinde adam öldürmede bu denkliğe uygun olarak sadece suç failine kısas cezası öngörülmektedir. Söz konusu kurala göre iştirak halinde adam öldürmede, suç ortaklarının her birine kısas cezasının öngörülmemesi gerekmektedir.⁵³ Ne var ki bu yaklaşım, "canın koruma altında olması" ve "suç failinin caydırılması" şeklindeki külli/zaruri maslahatlarla çatışmaktadır. Nitekim müştereken adam öldürmek kolaydır ve suç ortaklarının her birine kısas cezasının öngörülmemesi, iştirak halinde adam öldürmelere davetiye çıkaracaktır.⁵⁴ İşte külli/zaruri maslahatın ihmal edilmemesi için cüzi maslahat olan denklik/denge kuralı âtil bırakılmakta ve bu hususta iştirak hali infirat haline kıyâs edilmemektedir. Cüveynî'nin değindiği cüzi maslahatın, tetimme/tekmile/mütemmime/mükemmile şeklinde anılan "tamamlayıcı maslahat" kavramına tekabül ettiğini ifade etmiştik. Cüveynî, kısasın mantığının, telef olan malların tazmin edilmesinin

⁴⁴ Cüveynî, *Burhân*, 2/79.

⁴⁵ Cüveynî, *Burhân*, 2/79, 86.

⁴⁶ Ebyârî, *Tahkîk*, 3/555.

⁴⁷ Bu, külli kıyâsa karşılık gelmektedir.

⁴⁸ Cüveynî, *Burhân*, 2/81-82.

⁴⁹ Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/80.

⁵⁰ Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/81.

⁵¹ Cüveynî, *Burhân*, 2/80.

⁵² Cüveynî, *Burhân*, 2/80.

⁵³ Cüveynî, *Burhân*, 2/81; Ebyârî, *Tahkîk*, 3/518.

⁵⁴ Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/81.

(*cebrânü'l-fâitât*) mantığından farklı olduğunu vurgulamaktadır. Buna göre telef olan malların tazmin edilmesinin mantığı, malları kıymeti veya misliyle tedarik etmektir. Kisasın mantığı ise suçluyu/suçluları sakındırmak ve kisas sahiplerinin intikamını almaktır (*şifâü'l-ğalîl*).⁵⁵ Bu farklılık kısısta denklik/denge ilkesinin, malların tazminindeki kadar elzem olmadığını göstermektedir.⁵⁶

Cüveynî'nin yukarıda anlatmak istediklerini, Ebyârî'den (öl. 616/1219) esinlenerek⁵⁷ şu şekilde formüle edebiliriz: “İtibara alınması halinde, külli/zaruri maslahatın ihmaline yol açan bütün cüzi (*tekmile*) maslahatların iptali zorunludur.” Çatışma durumunda külli/zaruri maslahatın ihmali, cüzi/tekmili maslahatın da iptali anlamına gelecektir. Öyleyse sadece cüzi/tekmili maslahatı iptal etmek, her iki çeşit maslahatı iptal etmekten daha evladır.⁵⁸ Ebyârî'nin konuyla ilgili olarak değindiği örneklerden biri şudur: “Canın korunması”, külli/zaruri bir maslahat; bu maslahata nazaran “necasetten arınmak” cüzi/tekmili bir maslahattır. Canı ihya etmenin necis bir maddeyi almaya bağlı olduğu zaruret durumunda, necis madde alınabilir;⁵⁹ çünkü söz konusu durumda “necasetten arınmak” şeklindeki cüzi/tekmili maslahata itibar etmek, “canın korunması” şeklindeki külli/zaruri maslahatı ihmal etmeye yol açacaktır.

2.2. Hacı Maslahatlar: İcare Örneği

Cüveynî'ye göre zaruret her bir şahıs için geçerli hâcet, cins için geçerlidir. Bu bakımdan cinsin hâceti, şahsın zarureti gibidir.⁶⁰ Hatta cinsin hâcetinin giderilmemesi, şahsın zaruretinin giderilmemesinden daha büyük mefsetlere yol açabilmektedir.⁶¹

Cüveynî; usulcülerin çoğunun, hacî maslahata dayanan iki aslın birbirine kıyâsından (*küllî kıyâs*) imtina ettiklerini; hacî maslahata dayanan bir aslın ferleri arasında kıyâsın (*cüzî kıyâs*) işlerliği konusunda ise ihtilafın bulunmadığını ifade etmektedir.⁶²

Cüveynî hacî maslahata örnek olarak icare akdini ele almaktadır.⁶³ Ona göre bey' gibi “muavaza” nitelikli akitlerde kural olan “mevcut ivazların birbiriyle değişimi” şeklindeki tekmili/cüzi maslahat, icarede yürürlükte değildir.⁶⁴ Bu maslahatı icarede işlevsel kılmak, akdin özel yapısını kaybetmesine ve doğal olarak

⁵⁵ Cüveynî, *Burhân*, 2/81.

⁵⁶ Bk. Ebyârî, *Tahkîk*, 3/519.

⁵⁷ Onun bu meyanda kullandığı ibaresi şudur:

Bk. Ebyârî, *Tahkîk*, 3/516.

⁵⁸ Bk. Ebyârî, *Tahkîk*, 3/516.

⁵⁹ Bk. Ebyârî, *Tahkîk*, 3/516-517. Ayrıca bk. Şâtîbî, *Muvâfakât*, 2/342-343. Şâtîbî'nin isim vermeden Ebyârî'nin yukarıdaki ifade ve örneklerini aynen iktibas ettiği görülmektedir.

⁶⁰ Cüveynî, *Burhân*, 2/79, 82.

⁶¹ Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/79; Ebyârî, *Tahkîk*, 3/506.

⁶² Cüveynî, *Burhân*, 2/82.

⁶³ Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/79, 82.

⁶⁴ Cüveynî, *Burhân*, 2/82.

إن كل تكملة أفضى اعتبارها إلى رفض أصلها وجب اطراحها

iptaline sebep olacaktır.⁶⁵ İcare akdinin yapısına uygun olan maslahat, “mevcut ivazın madum ivazla değişimi”;⁶⁶ yani madumun satışıdır (*bey'u'l-ma'dûm*).⁶⁷

Cüveynî'nin aksine Ebyârî, icarenin bey' gibi zaruri maslahatlardan sayılmasını daha doğru bulmaktadır.⁶⁸ Cüveynî'nin bey'de karşılıklı mal değişiminden kastın, malın “ayn”ının değil, maldan elde edilen menfaat olduğu; “ayn” mülkiyetindeki (*milkü'l-'ayn*) şerî tasarrufların tamamının menfaat güdümlü olduğu; menfaat haklarının da esasında bir tür mal sayıldığı şeklindeki vurguları,⁶⁹ zaruret ve hâcet-i âmmenin temelde birbirine yakın külli maslahatlar olduğuna işaret etmektedir. Mecelle'nin otuz ikinci maddesine göre hâcet-i âmme zaruret mertebesine indirilir.⁷⁰ Buna mukabil bey'i, icare gibi haci maslahatlardan sayan bazı usulcüler de bulunmaktadır.⁷¹

Cüveynî, İmam Şâfiî'nin muhayyerlik (*hıyar*)⁷² ve vadeyi (*ecel*), bey' gibi “muavaza” nitelikli akitlerde geçerli olan “tekabül” kuralına (*kıyâs*) aykırı bulduğunu bildirmektedir.⁷³ “Tekabül” kuralına göre ivazlardaki mülkiyet hakkı karşılıklı el değiştirmekte; yani bir ivaz, akdi gerçekleştiren iki taraftan birinin mülkiyetinden çıkmakta ve buna mukabil başka bir ivaz onun mülkiyetine girmektedir.⁷⁴ Binaenaleyh; ivazın peşin olması (*hülûl*) ve akdin bağlayıcı olması (*lüzûm*) gerekmektedir. Oysa ecelde ivazı/bedeli (*semen*) erteleme, hıyarda ise akdin onanma ve feshedilme şıklarından birinin seçilme durumu söz konusudur.⁷⁵ Ecel, müşterinin ivazı/bedeli belli bir süre bitiminde temlik-temellük etme, hıyar ise müşterinin satım konusu mal/eşya hakkında etraflıca düşünüp zarar görme riskini ortadan kaldırma (*terevvî*) gibi imkanlar sağlamaktadır.⁷⁶ Bu esnetici/hafifletici (*füşha/tahfifât*) fonksiyonlarından ötürü İmam Şâfiî, her iki hukuki işlemi ruhsatlar türüne ilhak etmektedir. Buna mukabil Cüveynî, ecel ve hıyarın ruhsatlara ilhakına karşı çıkmaktadır. Ona göre “peşin olma” ve “bağlayıcılık”, bey'in tekмили/cüzi maslahat (*maslahî*) yönünü oluşturmaktadır.⁷⁷ Ecelin “peşin”, hıyarın da “bağlayıcı” olmaması, hukuki işlemin tekмили/cüzi maslahattan yoksun olduğu anlamına gelmektedir. Bu bakımdan ecel ve hıyar, bey' özelliği taşımakta ve bunların şart koşulması, zaruri ve haci

⁶⁵ Ebyârî'nin benzer ifadeleri için bk. Ebyârî, *Tahkîk*, 3/526-527.

⁶⁶ Cüveynî, *Burhân*, 2/82.

⁶⁷ Ebyârî, *Tahkîk*, 3/527.

⁶⁸ Bk. Ebyârî, *Tahkîk*, 3/504-505.

⁶⁹ Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/82.

⁷⁰ Mecelle'nin otuz ikinci kaidesi şöyledir: “Hacet umumi olsun hususi olsun, zaruret menzilesine tenzil olunur.” Bk. Mustafa Yıldırım, *Mecelle'nin Küllî Kâideleri* (İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2015), 98. Raysûnî, bu kaideyi vaz eden ilk kişinin Cüveynî olabileceğine dikkat çekmektedir. Bk. Raysûnî, “İmâmü'l-fikri'l-makâşidî”, 975.

⁷¹ Örnek olarak bk. Şinkîî, *el-Vaşfî'l-münâsib*, 201.

⁷² *Hıyar/muhayyerlik*, “özellikle satım sözleşmesinde, anlaşmaya veya şerî bir gerekçeye dayanarak taraflardan birinin veya her ikisinin akdi onama yahut feshetme şıklarından birini seçme hakkına sahip olması; dolayısıyla ilgili taraf açısından akdin bağlayıcı olmaktan çıkmasıdır.” H. Yunus Apaydın, “Muhayyerlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/25-26.

⁷³ Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/83.

⁷⁴ Cüveynî, *Burhân*, 2/83.

⁷⁵ Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/83.

⁷⁶ Cüveynî, *Burhân*, 2/83.

⁷⁷ Cüveynî, *Burhân*, 2/83-84; Ebyârî, *Tahkîk*, 3/538. Nikâhta denkliğin (*kefâet*) vücubu da hacînin tamamlayıcı maslahatına örnek gösterilebilir. Bk. Şinkîî, *el-Vaşfî'l-münâsib*, 202.

maslahatlara halel getirmemektedir.⁷⁸ Bu meyanda Cüveynî, akitlerin esasının ve ölçütünün, “karşılıklı rıza” olduğunu savunmaktadır. Nitekim ona göre şeriatın ayrıntıları zayi olup şeriatın taşıyıcıları tükenirse ve sadece usûlü’ş-şerî’ a baki kaldığı takdirde, rızaya dayanan bütün bey’leri sahih kabul etmek gerekmektedir,⁷⁹ çünkü söz konusu farazi durumda, maslahatın ayrıntılarına aklen muttali olmak mümkün değildir.⁸⁰

2.3. Tahsini Maslahatlar: Taharetü’l-hades ve İzaletü’n-necase Örnekleri

Cüveynî’ye göre bunlar, hayatı güzelleştirmeyi amaçlayan, insana yakışan davranış biçimleri geliştiren ve ahlaki değerler kazandıran zaruret ve hacet dışı maslahatlardır.⁸¹ Bu tür maslahatlar, Cüveynî tarafından mekrume/mekârim/mekârimü’l-ahlâk/mehâsin;⁸² kendisinden sonraki usulcüler tarafından tahsiniyyât/tahsinât/tezyinât⁸³ adıyla anılmıştır. Bu tür mânaların bütün zamanlarda aktif tutulması ve maslahatın gerektirdiği ölçünün zabıt altına alınması güçtür. Bundan dolayı Şârî’, mânayı gerçekleştirmeye güdümlü olduğu düşünülen birtakım ritüeller (vazâif) vaz etmiştir.⁸⁴ Böylelikle bir yandan, mümkün olduğunca elde edilmeye çalışılan bu mânalarla her daim hemhal olma güçlüğü ve çilesinden kurtulma gerçekleşmiş; diğer yandan bu mânalarla muttasıf olma fırsatı yakalanmıştır.⁸⁵ Keza insan içgüdüğü de bu mânaları destekleyici reaksiyoner/refleksif bir hüviyet göstermektedir.⁸⁶

Cüveynî’nin bu kategoriyle ilgili zikrettiği birinci örnek taharetü’l-hades/abdesttir. Buna göre temizlik (nezâfe), doktrinde açık bir şekilde teşvik edilen külli bir mânadır.⁸⁷ Ancak insanların bütün zamanlarda temiz kalması oldukça güçtür. Buna mukabil Şârî’, belirli vakitlerde taharetü’l-hades/abdest şeklinde bir ritüel vacip kılmıştır. Vacip kılınan bu ritüelin, temizlik maksat ve mânasını gerçekleştirmeye yönelik işaret (telvîh) taşıdığı düşünülmektedir.⁸⁸ “Toza/toprağa bulanmama” ve “kirlenmeme” kaynaklı içgüdüsel refleksler ve reaksiyonlar (ed-devâ’i’l-cibilliyye/mûcebü’l-cibille ve’t-tabî’a), hem taharetü’l-hades/abdestten kastedilen mânanın “temizlik” olduğu izleniminin kuvvetlenmesinde hem de bu izlenime ilişkin şerî vurgunun düzeyinin düşmesinde etkili olmaktadır.⁸⁹

⁷⁸ Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/84.

⁷⁹ Cüveynî, *Burhân*, 2/84.

⁸⁰ O, *Ğıyâşî* adlı eserinde bu konulardan bahsettiğini söylemektedir. Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/84.

⁸¹ Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/79, 84.

⁸² Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/79, 80, 84, 85, 92, 93.

⁸³ Mesela bk. *Ğazâlî*, *Müstasfâ*, 1/416, 418-419; *Şâtîbî*, *Muvâfakât*, 2/340, 344-345, 349, 350, 3/6. Ayrıca bk. *Ezher*, *Mağâşidü’ş-şerî’a ‘inde İmâmî’l-Harameyn*, 244.

⁸⁴ Cüveynî, *Burhân*, 2/84-85.

⁸⁵ Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/85.

⁸⁶ Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/80, 84-85.

⁸⁷ Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/79.

⁸⁸ Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/84-85; *Ebyârî*, *Tahkîk*, 3/506-507.

⁸⁹ Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/84-85.

Cüveynî, müteahhir bazı Şâfiî hukukçuların, taharetü'l-hadesin mânasının makul olduğu; cumhur ulemanın ise bunun makul olmadığı düşüncesinde olduklarını ifade etmektedir.⁹⁰ Cüveynî taharetü'l-hadesin makul yönünü yadsımamaktadır.⁹¹ Ancak onun, taharetü'l-hadesin mânasının genel itibarıyla "taabbüdi" olduğu şeklindeki görüşe yakın durduğu ve bunun akli boyutlarını ağırlıklı gösterme çabasına karşı çıktığı anlaşılmaktadır.⁹²

Taharetü'l-hadesin akliliğine dair bazı müteahhir Şâfiî hukukçuların açıklamasına göre insan, kirlenmemeye son derece özen göstermektedir. Ne var ki çalışırken ve iş yaparken insanın en çok açığa çıkan ve kirlenen azaları yüzü, dirseğe kadar iki eli ve aşık kemiğine kadar iki ayağıdır. İşte bu sebeple muayyen durumlarda ve malum vakitlerde, söz konusu azaların yıkanması emredilmiştir.⁹³ Bu açıklamaya göre baş ise genelde sarık ile mesturdur ve başın ön kısımlarının (*en-nâsiye ve'l-mekâdim*) açığa çıkması nadirdir. Bunun için başın meshi yeterli görülmüştür.⁹⁴ Cüveynî taharetü'l-hadesin akliliğine dair bu açıklamayı "işin [aşlını tahkik etmeyip] zahiriyle yetinenlerin hemen yöneldiği bir tahayyül" olarak nitelemektedir.⁹⁵

Cüveynî, taharetü'l-hadesin akliliğine gölge düşürdüğü kanaati veren birtakım itirazları gündemine almaktadır. Taharetü'l-hadesin makul olduğunu savunan usulcüler, söz konusu itirazlara çeşitli cevaplar vermeye çalışmaktadırlar. Cüveynî'nin bu cevaplardan pek hoşnut olmadığı ve bunları "zorlama" olarak yansıttığı görülmektedir.⁹⁶

⁹⁰ Cüveynî, *Burhân*, 2/74. İmam Mâlik, İmam Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel, abdesti teyemmüm gibi mânası makul olmayan bir ibadet (*ibâdet-i mahza*) olarak algılar ve bu tür ibadetlerde niyetin şart olduğunu ifade ederler. Ebû Hanîfe ise abdesti *izaletü'n-necase* gibi mânası makul olan bir ibadet olarak algılar ve bu tür ibadetlerde niyetin şart olmadığını ifade eder. Konu hakkında geniş bilgi için bk. Meyyâde, *Ta'lîl bi's-şebih*, 357-359.

⁹¹ Mesela abdestin makul yönüyle ilgili olarak şunu söyler: "Akıllı [kişi], abdestte temizlik mânasını[n varlığını] inkar etmemektedir." Cüveynî, *Burhân*, 2/84.

⁹² Bâküllânî'nin de *ref'u'l-hadesin* akli yönlerini baskın gördüğü bildirilmektedir. Bk. Gazâlî, *Menhûl*, 251.

⁹³ Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/74.

⁹⁴ Cüveynî, *Burhân*, 2/74. *Burhân*'da taharetü'l-hadesin akliliğine dair Şâfiî hukukçulara nispet edilen açıklamaların, *Menhûl*'de Bâküllânî'den iktibas edilen ifadelerle birebir örtüştüğü görülmektedir. Karşılaştırma için bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/74-76; Gazâlî, *Menhûl*, 251. Öte taraftan taharetü'l-hadesin mânasının makul olduğu görüşünde olan hukukçulara göre "... Allah, size herhangi bir güçlük çıkarmak istemez. Fakat O, sizi tertemiz yapmak ve üzerinizdeki nimetini tamamlamak ister ki şükredesiniz." âyeti de (el-Mâide 5/6) abdestin mânasının "arınmak" ve "kirlenmemek" olduğuna işaret etmektedir. Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/74.

⁹⁵ Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/74.

⁹⁶ Söz konusu itirazlar ve bunlara verilen cevaplardan bazıları şunlardır: İtiraz: Teyemmümün mânası, abdestin mânasıyla çelişmektedir. Zira teyemmümde, yüzün toza bulanması (*tağbîr-ü'l-vech*) gibi makul olmayan bir mâna vardır. Cevap: Abdestte bulunan bir mânanın teyemmümde de bulunması gerekmez. Ayrıca teyemmümün mânasının makul olmaması, abdestin mânasını makul olmaktan çıkarmaz. Diğer taraftan sık sık sefere çıkılmakta ve bu seferlerde çoğu defa su bulunamamaktadır. Bu gibi durumlarda bir alternatifte başvurmamak, abdest olmaksızın namaz kılmak gibi -caiz olmayan- bir uygulamaya yol açar ki bu durum insanın, teklifin maksatlarından ve prosedürlerinden (*merasim*) ayrılıp hevasına göre hareket etmesine sebep olur. İşte teyemmümden maksat (*garaz*), abdest alma alışkanlığını devam ettirmektir. Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/75. İtiraz: Abdest aldıktan sonra toza toprağa bulanana veya çamurla sıvanana (*tetallî bi't-tîn*) kişinin kıldığı namaz sahihtir. Şayet abdestin gerekçesi, "temizlik" şeklindeki mâna olsaydı, toza toprağa bulanmak veya çamurla sıvanmakla da abdestin bozulması gerekecekti. Abdest tozlanma/kirlenme riskine (*tevakkü'*) binaen vâcip olsaydı, tozlanma/kirlenmenin bilfiil gerçekleştiği (*tahakkuk*) söz konusu durumda evveliyetle vacip olması gerekirdi. Cevap: Asillar, kaidelerine uygun olarak tanzim edildikten sonra şaz ve nadir ayrıntılara iltifat edilmez. Söz gelimi bey'in caiz kılınmasının sebebi, bedellerin (*a'vâz*) karşılıklı bir şekilde değiştirilmesine duyulan ihtiyaçtır. Bu kaideye rağmen, "ihtiyaç duyulan bir bedelin, ihtiyaç duyulmayan bir bedel karşılığında değiştirilmesi" şeklindeki

Yukarıdaki yaklaşımlara mukabil *Burhân* şârihi Ebyârî'nin, konuyla ilgili olarak daha mutedil bir tavır sergilediği görülmektedir. Ona göre abdestin mânası “lafzın iş‘arı”, “tâlilin iması” ve “örfün kazıyyesi” açısından makul (*mefhûm*);⁹⁷ abdestin vücubunun hadesin vukuuna bağlanması, kirlenen/tozlanan kişinin abdest almasının gerekmemesi, niyetin gerekli olması ve teyemmümün buna “bedel” kılınması gibi açılardan ise taabbüdidir.⁹⁸

Cüveynî'nin bu kategoriyle ilgili olarak zikrettiği ikinci örnek, **izaletü'n-necase/izaletü'l-hubstur**. Ona göre izaletü'n-necasenin maksat ve mânası, taharetü'l-hadesin maksat ve mânasından daha belirgindir.⁹⁹ Zira necasete karşı gösterilen reaksiyonlar ve refleksler, toza-toprağa karşı gösterilen reaksiyonlardan/reflekslerden daha şiddetlidir.¹⁰⁰ Söz gelimi taharetü'l-hadeste, -yukarıda ifade edildiği gibi- toprakla teyemmüm alınabilmesi, cinsel organı ellemenin ve kadına dokunmanın abdestsizliği gerektirmesi gibi “taabbüdi” özelliklerin baskın geldiği birçok hüküm bulunmaktadır.¹⁰¹ İzaletü'n-necasede ise “taabbüdi” olduğu düşünülen iki hüküm göze çarpmaktadır. Birincisi, temizlik aracı olarak sadece suyun tayin edilmiş olması; ikincisi, izaletü'n-necasenin sadece namazda vacip kılınmış olması, namaz dışındaki ibadetlerde vacip görülmemiş olmasıdır.¹⁰² Cüveynî izaletü'n-necasenin mânasının makul olduğunu savunan Hanefî usulcülerin, bu gibi taabbüdi hükümlere cevap vermede zorlandıklarını belirtmektedir.¹⁰³

Temizlik aracı olarak su kullanımının mânasının taabbüdi olmadığı düşüncesine yönelik iki eğilimden bahsedilmektedir. Ebû Hanîfe ve Hanefî usulcülere nispet edilen birinci eğilime göre izaletü'n-necaseden maksat, “necasetin “aynı”ını kazımak ve izini kökünden yok etmektir (*refu 'aynihâ ve isti'sâlû eserihâ*). Bu maksat, kazıma/sökme özelliğine sahip “tahir” ve “akıcı” bütün sıvılarla hasıl olmaktadır.¹⁰⁴ İkinci eğilime göre

---

bir bey' sahihtir. Kaldı ki bu şekil bir bey'i engelleyici birtakım içgüdüsel reaksiyon/refleksler (*devâfi' ve's-savârif*) bulunmaktadır. İşte bunun gibi insanın kendini kirletmesi nadir, dolayısıyla da iltifat edilmeyen bir ayrıntıdır. İnsan tabiatı, böyle bir hareketi hoş görmemektedir. Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/75-76.

⁹⁷ Lafzın iş‘arı, vudû' lafzının temizlik anlamına gelen “vedâet”ten türemiş olmasıdır. “Tâlilin iması”, “...Fakat O, sizi tertemiz yapmak ister...” âyetinin (el-Mâide 5/6), abdestin “temizlik” (*tathîr*) için vacip kılındığına işaret etmesidir. “Örfün kazıyyesi”, akıllı kişinin abdestte bulunan “temizlik” mânasını inkar etmemesi ve abdest alma alışkanlığının güzel ahlak edindirdiğini bilmesidir. Bk. Ebyârî, *Tahkîk*, 3/492-494.

⁹⁸ Bk. Ebyârî, *Tahkîk*, 3/492-494.

⁹⁹ Cüveynî, *Burhân*, 2/77, 85.

¹⁰⁰ Nitekim ona göre köpek ve domuz derisi giymenin haram olmasının; Şâfiî'nin sebepsiz yere necasete bulanmanın haram olduğunu vurgulamasının ve bazı fakihlerin bu görüşü benimsemesinin; yine Şâfiî'nin eserlerinin birçok yerinde, tabaklanmadığı müddetçe murdar hayvanın (*meyle*) derisinin haram olduğuna hükmetmesinin temelinde, necasete karşı gösterilen söz konusu şiddetli reaksiyon/refleks yer almaktadır. Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/85.

¹⁰¹ Bk. Ebyârî, *Tahkîk*, 3/549. Cüveynî'ye göre Şâfiî'nin, izaletü'n-necasenin aksine taharetü'l-hadeste niyeti vacip görmesinin temelinde de aynı gerekçe yer almaktadır. Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/85. Bazı hukukçulara göre niyet, hem izaletü'n-necase hem de taharetü'l-hadeste vacip; bazılarına göre ise hiçbirinde vacip değildir. Bk. Ebyârî, *Tahkîk*, 3/492.

¹⁰² Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/76-77. Konu hakkında geniş bilgi için bk. Ebyârî, *Tahkîk*, 3/544-546.

¹⁰³ Cüveynî, *Burhân*, 2/76.

¹⁰⁴ Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/74; Ebyârî, *Tahkîk*, 3/545. Ebyârî, “...Onu kazı, sonra ovala, sonra da suyla yıka...” hadisine dayanarak diğer sıvıların su yerine geçemeyeceğini belirtir. Bk. Ebyârî, *Tahkîk*, 3/482. İlgili hadis için bk. Ebû Dâvûd Süleymân b. Eş‘aş b. İshâk es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (Beyrut: el-Mektebetü'l-‘Aşriyye, t.y.), “eṭ-Ṭahâra(t)”, 132 (No. 362).

temizlik aracı olarak suyun tayin edilmiş olması, suyun cevhersel hususiyetlerinden (*erakku'l-mâ'îât ve edak-kuhâ*)¹⁰⁵ ve homojen yapısından (*hilkat ve infirâd fi't-terkîb*)¹⁰⁶ kaynaklanmaktadır. Aynı şekilde izaletü'n-necasenin vücubunun namaza özgü kılınmış olmasının da taabbüdi olmadığı, bunun birtakım makul mânalara ve gerekçelere dayandığı belirtilmektedir.¹⁰⁷ Ancak Cüveynî, bu ifadeleri zayıf bulmaktadır.¹⁰⁸

Cüveynî, tahsini maslahatların külli kıyâsa (iki aslın birbirine kıyâsı) kapalı olduğunu düşünmektedir; çünkü ona göre bu maslahatların mânaları, gaybi birtakım maksatlara dayanmakta ve bunlar, sadece Şâri' tarafından hakıyla bilinebilmektedir.¹⁰⁹ *Burhân* şarihî Ebyârî'ye göre ise tahsini maslahatlarda külli kıyâsın mümkün olmamasının sebebi, külli kaidelerin tamamının doktrinde belirlenmiş ve yasalaştırılmış olmasıdır. Bu aşamadan sonra herhangi bir külli kaide ihdasına ihtiyaç duyulmamaktadır.¹¹⁰ Nitekim ona göre "...*Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim. Size nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslam'ı seçtim...*" ayeti¹¹¹ yukarıdaki tespiti teyit etmektedir.¹¹²

Aynı şekilde Cüveynî, genel itibarıyla tahsini maslahatların cüzi kıyâsa da (bir aslın iki ferinin birbirine kıyâsı) kapalı olduğunu düşünmektedir.¹¹³ Mesela ona göre abdestsizliği gerektirme konusunda kadına dokunmak, idrar ve dışkı yollarından çıkan maddelere kıyâs edilemez; çünkü kadına dokunmak ile idrar ve dışkı yollarından çıkan maddeleri cemedecek ne manevi (*kıyâsü'l-mânâ*) ne de şebahi (*kıyâsü'ş-şebeh*) bir illet/bağ vardır.¹¹⁴ Yine de cüzi kıyâsü'ş-şebeh kapısını sonuna kadar kapatmama taraftarı olan Cüveynî, Hanefî usulcülerin abdestsizliği gerektirme konusunda idrar ve dışkı yollarından çıkmayan necaseti, idrar ve dışkı yollarından çıkan necasete kıyâs etmelerini, fihhi anlayış açısından takdir etmektedir (*fihhi fikh*). Ancak bir dizi tetkikler neticesinde Cüveynî, abdest almanın illetinin bizzat "necaset" olmadığı kanaatine varmakta ve Hanefî usulcülerin yukarıdaki teşbihine mesafeli yaklaşmaktadır.¹¹⁵ Nitekim Cüveynî'ye göre Şâfi'î usulcüler, teşbihe şu itirazları yöneltebilirler: İdrar ve dışkı yollarından çıkan necasetin abdestsizliği gerektirmesi, bizzat necaset ile bağlantılı bir sebepten ötürü değildir. Zira necasetle ilgili olarak ilk tasavvur edilen husus, necaseti çıkış yerinden izale etmektir. Necasetin muayyen bir yerden çıkmasına mukabil suyun, necaset yeri olmayan abdest uzuvlarının yıkanmasında kullanılması, abdesti gerektiren hususun necaset olmadığını göstermektedir.¹¹⁶ Cüveynî'ye göre necasetin zikredilen menfezlerden çıkışı, var olan abdestin geçerlilik süresinin bittiğine delalet etmektedir.¹¹⁷ Buna ek olarak ona göre abdest alma vakti kılınan necasetin,

¹⁰⁵ Cüveynî, *Burhân*, 2/77.

¹⁰⁶ Ebyârî, *Tahkîk*, 3/546.

¹⁰⁷ Bu mânalar hakkında geniş bilgi için bk. Ebyârî, *Tahkîk*, 3/546-547.

¹⁰⁸ Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/76-77.

¹⁰⁹ Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/85-86.

¹¹⁰ Bk. Ebyârî, *Tahkîk*, 3/551-552.

¹¹¹ el-Mâide 5/3.

¹¹² Ebyârî, *Tahkîk*, 3/552.

¹¹³ Cüveynî, *Burhân*, 2/87.

¹¹⁴ Cüveynî, *Burhân*, 2/87.

¹¹⁵ Cüveynî, *Burhân*, 2/88.

¹¹⁶ Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/87. İz b. Abdüsselam, necaset mahallinin yıkanmamasına mukabil, necasetin bulaşmadığı yerin, yani abdest uzuvlarının yıkanmasını taabbüdi hükümlere örnek babında zikreder. Bk. İbn Abdüsselâm, *Çavâ'idü'l-ahkâm*, 2/175.

¹¹⁷ Cüveynî, *Burhân*, 2/87.

cibilli/tabii olarak tekrarlanan maddeler cinsinden olması gerekmektedir. Bu yüzden burundan akan kan (*ru'âf*) gibi nadir gerçekleşen ve tekrarlanmayan cinsten maddeler, abdestsizliğe yol açmamaktadır.¹¹⁸

Cüveynî, İmam Şâfi'î'nin mutat yolun kapanıp bunun yerine vücutta başka bir deliğin (*sebîl*) açılması durumunda delikten çıkan mutat necaseti, mutat yoldan çıkan mutat necasete teşbih ederek, delikten çıkan mutat necasetin de abdestsizliği gerektirdiği hükmüne varmasını ise sahih bulmakta ve bunu cüzi kıyâsü'ş-şebih kapsamında değerlendirmektedir. Zira söz konusu durumda idrar ve dışkı (*fedalât*), -tıpkı mutat yoldan olduğu gibi- vücutta açılan delikten de cibilli/tabii ve mükerrer olarak çıkmaktadır.¹¹⁹

2.4. Tahsini Maslahatlar: Kitabe Örneği

“Kitabe/mükatebe, kölenin bir bedel karşılığında hürriyetini elde edebilmesi için efendisiyle anlaşmasını ifade etmektedir.”¹²⁰ Kitabe akdinin köle azadına teşvik etmesi, akdın münasip mâna (*el-ğaraz el-mühîl*) yönünü oluşturmaktadır.¹²¹ Cüveynî; kitabenin, “muavaza” nitelikli akitlerde geçerli olan “efendinin, mülkiyeti altında bulunan kölesiyle muamele edememesi ve mülkiyeti altındaki malları karşılıklı değiştirememesi” şeklindeki kuralı (kıyâs/kâide) bozduğunu ifade etmektedir;¹²² çünkü kitabeye göre efendi, mülkiyeti altında bulunan kölesiyle, kölenin kazandığı fakat mülkiyetinin yine kendisine ait olduğu bir mal karşılığında anlaşmaktadır.¹²³ Tahsini maslahatı iki kısımda ele alan Cüveynî'ye göre söz konusu kural-dışılık yüzünden kitabe, taharetü'l-hadesten daha alt düzey bir tahsini maslahat olmuştur.¹²⁴ Onun, kitabeyi tahsini maslahatın ikinci/ikincil kısmında ve makâsîdın müstakil bir kategorisi olarak ele almasının temelinde de bu yaklaşım olmalıdır. Bu düzey farklılığını göz önünde bulunduran Zerkeşî gibi usulcüler, tahsini mânayı “kaidelere aykırı olan münasip” ve “kaidelere aykırı olmayan münasip” şeklinde ikiye ayırmışlardır.¹²⁵ Ne var ki Cüveynî, kitabenin öncelenmesine yönelik bir itiraza dikkat çekmekten kendini alamamaktadır.¹²⁶ Ebyârî'nin detaylandığı bu itiraza göre taharetü'l-hades de, “esbâb-müsebbebât” ilişkisinde geçerli olan “Vacip, menduba vesile/sebeup kılınmaz.” şeklindeki kuralın dışına çıkmaktadır.¹²⁷ Zira temizlik mendup, bu menduba vesile/sebeup kılınan taharetü'l-hades ise vaciptir. Taharetü'l-hadesin aksine kitabede ise mendubun menduba vesile/sebeup kılınması durumu söz konusudur.¹²⁸ Zira hem “köle azadı” mendup hem de bu menduba vesile/sebeup kılınan kitabe menduptur. Kitabe, bu yönüyle kural dışı değildir.

¹¹⁸ Cüveynî, *Burhân*, 2/87.

¹¹⁹ Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/88.

¹²⁰ Fahrettin Atar, “Mükâtebe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/531.

¹²¹ Cüveynî, *Burhân*, 2/88.

¹²² Cüveynî, *Burhân*, 2/88. *Kitabe*, muavaza ve ta'lik (köle azat etme hükmün, bir ivazın tedarik edilmesi şartına bağlanması) gibi nitelikleri bulunan bir akit. Söz konusu kural dışılık, kitabenin salt “muavaza” nitelikli bir akit olarak algılanması durumunda aktif olmaktadır. Aksi durumda söz konusu kural dışılık, geçerliliğini yitirmektedir. Bk. Ebyârî, *Tahkik*, 3/510-511, 566. Cüveynî, kitabenin ta'lik nitelikli öğeler içerdiğinin de farkındadır. Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/91-92.

¹²³ Cüveynî, *Burhân*, 2/80.

¹²⁴ Cüveynî, *Burhân*, 2/80, 88. Ayrıca bk. Ebyârî, *Tahkik*, 3/508.

¹²⁵ Konu hakkında geniş bilgi için bk. Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît*, 4/191-192.

¹²⁶ Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/88.

¹²⁷ Bk. Ebyârî, *Tahkik*, 3/509-510, 566-567.

¹²⁸ Bk. Ebyârî, *Tahkik*, 3/567.

Cüveynî, İmam Mâlik'in ve bir grup selef usulcülerin kitabeyi, taharetü'l-hadese kıyâs/teşbih ederek kitabenin de vacip olduğu hükmüne vardığını ifade etmektedir.¹²⁹ Bu yaklaşıma mukabil Cüveynî, kitabenin taharetü'l-hadese kıyâsına/teşbihine mesafeli durmakta; çünkü ona göre tahsini maslahatlar, -yukarıda da vurgulandığı gibi- külli kıyâsa kapalıdır.¹³⁰ İmam Şâfiî'nin de aralarında bulunduğu cumhura göre ise kitabe vacip değildir.¹³¹

2.5. Bedeni İbadetlerle İlintili Asıllar

Cüveynî'ye göre bedeni ibadetlerle ilintili asıllarda cüzi mufassal mânalar istinbat edilememekte ve bu mânalara muttali olunamamaktadır.¹³² Sadece birtakım külli mânalar tahayyül edilebilmektedir.¹³³ Ona göre bu külli mânalar, “hayra götüren ritüellere devam etme”, “kalpleri Allah'ın zikriyle cezbetme”, “dünya isteklerinden kısıma” ve “ukbaya zemin hazırlama” şeklinde tasvir edilebilir.¹³⁴ Söz gelimi “...Çünkü namaz, [insanı] hayasızlıktan ve kötülükten alıkoyar...” şeklindeki ayet,¹³⁵ bu külli mânalara işaret etmektedir.¹³⁶ Cüveynî, bu bağlamda işin psikolojik boyutunu temsil eden başka külli bir mânadan bahsetmektedir. Bu mânaya göre insan, “sükûn” modunda bulunmaktan uzaktır. Muharrik kuvvetler, insanı “hareket” modunda tutmaktadır. Bu muharrik kuvvetler, başıboş bırakılırsa “şehevât”; kontrol altına alınırsa “ibadât” tarafına yönelir. Bu bakımdan ibadetler, muharrik güçlerin dizginlenmesini sağlamaktadır.¹³⁷

Cüveynî'ye göre bedeni ibadetlerle ilintili bir aslı, başka bir asla kıyâs etmek caiz değildir; çünkü bedeni ibadetlerle ilintili asılların mânaları müteayyin değildir; dolayısıyla da kıyâs yapan ve hüküm istinbat

¹²⁹ Konu hakkında geniş bilgi için bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/88-89. Cüveynî'ye göre Mâlik'in kitabeyi vacip görmesinin bir delili de “...Sahip olduğunuz kölelerden mukatebe yapmak isteyenlere gelince, eğer onlarda bir hayır görürseniz onlarla mukatebe yapın. Allah'ın size verdiği maldan onlara verin...” âyetinin (Nûr 24/33) zahiridir. Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/88. Bu delile göre كاتيبوهم bir emir kipidir ve “Emir, vücup iktiza eder.” ilkesi gereğince kitabe vacip olmalıdır. Öte taraftan Mâlikî ekoluna mensup olan Ebyârî, İmam Mâlik'in kitabenin vacip olduğu görüşünü hiçbir zaman benimsemediğini söylemektedir. Onun eleştirel yaklaşımı için bk. Ebyârî, *Tahkîk*, 3/567-570. Öte taraftan “tâbiîn devri müçtehitlerinden İkrime el-Berberî, Atâ b. Ebû Rebâh, Mesrûk b. Ecda' ve Amr b. Dînâr'a göre köle sahibinin, bedelini ödeyerek hür olmak isteyen kölesiyle mukatebe yapması farzdır.” Atar, “Mükatebe”, 31/532.

¹³⁰ Cüveynî, *Burhân*, 2/89.

¹³¹ “Hanefî, Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî mezheplerine göre bir kimsenin güvenilir, geçimini sağlamaya gücü yeten kölesinin mukatebe teklifini kabul etmesi menduptur.” Atar, “Mükatebe”, 31/532. Ayrıca Şâfiî, kitabe/mükatebe âyetinde geçen, “...Allah'ın size verdiği maldan onlara verin...” ifadesine istinaden köleye mali yardımda bulunmanın vacip olduğu görüşündedir. Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/88-89. “Hanefî ve Mâlikîler'e göre mükâtibin (efendi) mukatebe yapan kölesine kolaylık göstermesi, üstlendiği kitabe bedelinin bir kısmını düşürmesi, kendisinin ve diğer müslümanların ona bir miktar maddi yardımda bulunması menduptur. Hanbelî mezhebi fakihlerine göre mükâtibin aldığı kitabe bedelinin dörtte birini mukatebe geri vermesi, Şâfiîler'e göre mükâtibin mukatebe mali yardımda bulunması farzdır.” “Zâhirîler ve bir rivayette Ahmed b. Hanbel'e göre de köleye bir miktar maddi yardımda bulunmak farzdır.” Bk. Atar, “Mükatebe”, 31/532.

¹³² Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/93; Ebyârî, *Tahkîk*, 3/597.

¹³³ Cüveynî, *Burhân*, 2/93.

¹³⁴ Cüveynî, *Burhân*, 2/93.

¹³⁵ el-Ankebût 29/45.

¹³⁶ Cüveynî, *Burhân*, 2/93.

¹³⁷ Bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/93.

eden usulcü (*kayyâs, müstenbit*) bunlara vâkîf olamamaktadır.¹³⁸ “Gaybi sır” özelliği taşıyan bu mânalar, sadece Allah tarafından hakkıyla bilinebilmektedir.¹³⁹

Cüveynî'ye göre bedeni ibadetlerle ilintili bir aslın cüzlerinin birbirine kıyâsı ise münasip bir mânanın (*me'ânî fıkhiyye*) varlığında caizdir.¹⁴⁰ O, bu tür kıyâsa örnek olarak “geceden niyet etmenin (*tebyûtü'n-niyet*) şart olması” konusunda kaza orucunun farz orucuna kıyâs edilmesini zikretmektedir. Bu kıyâsta illet (*câmi'*), “niyet” kavramının ve tabiatının karşılık geldiği mânadır. Cüveynî'nin açıklamaları ışığında söz konusu mâna şu şekilde aktarılabilir: “İbadetler ‘niyet’ sayesinde kurbîyet ifade eder. Niyet, şimdiki zamanla ilintili bir “kasıt” ya da gelecek zamanla ilintili bir “azim”dir. “Kasıt” ve “azm”in, geçmiş zamanla ilintili bir uygulama/ritüele uyarlanması imkansızdır. Kaza orucu, farz orucu gibi tutulması emredilen bir ibadettir ve bu yönüyle farz orucunda olduğu gibi kaza orucuna da gecedan niyet edilmesi gerekmektedir.”¹⁴¹ Bu yaklaşıma mukabil Ebyârî, bedeni ibadetlerle ilintili asılların cüzi/mufassal mânalarına vakıf olunamamasına rağmen cüzi/mufassal kıyâsa cevaz verilmesini, paradoksal bir durumun göstergesi olarak görmektedir.¹⁴²

Cüveynî, rükuun sayıca bir (*ittihâd*), secdenin iki (*teaddüd*) olması, namaza girişte (*tahrîm*) tekbirin, namazdan çıkışta (*tahlîl*) selamın (*teslîm*) müteayyin olması gibi, Şâri'in tevkifiyle (*resmü'ş-Şâri'*) sabit olup mânası makul olmayan bedeni ibadetlerde ise kıyâsın caiz olmadığını ifade etmektedir.¹⁴³ Buna mukabil Hanefî usulcüler, tahrimde tekbirin; tahlilde selamın mânasının makul olduğunu ve ilgili hükümlerin taabbüdi olmadığını düşünmektedirler.¹⁴⁴ Mesela onlara göre tekbir, bir nevi yüceltmedir ve yüceltme ifade eden bütün zikirler, tekbire kıyâs edilebilir.¹⁴⁵ Cüveynî'ye göre burada mânası makul olmayan asıl husus, namazın başlangıcı esnasında bir zikrin vacip kılınmış olmasıdır. Ona göre tekbirin yüceltme ifade ettiği; dolayısıyla da mânasının makul olduğu şeklindeki Hanefîlere ait yaklaşım, tekbirin filolojik çözümlemesine karşılık gelmekte ve bu açıdan tartışma konusu dışında kalmaktadır.¹⁴⁶ Ancak Hanefî usulcülerin, namaz kılan kişinin, bir melikin divanında el pençe durup tevazu ve zül izhar eden, sözleriyle meliki öven/yücelten kişinin pozisyonunda olduğu şeklindeki mutat temsile atıfta bulunarak namazın başlangıcında zikrin icabını tâlil etme yoluna gitmiş olmaları muhtemeldir.¹⁴⁷

Cüveynî'ye göre İmam Şâfi'î, tekbirin tahsisinde birtakım şerî maslahatların (*garaz*) etkin ve muteber olduğu görüşündedir. Cüveynî'nin naklettikleri bağlamında Şâfi'î'nin konuyla ilgili düşüncelerini şu şekilde özetleyebiliriz: “Tekbirin tahsis edilmesinde Şâri'in, sahabenin ve sonraki şeriat bilginlerinin gözettikleri bir maksat (*garaz*) vardır. Halef, tekbiri seleften almış ve insanlar, asırlar boyunca sözlü ve ameli olarak buna devam etmişlerdir. Öyle ki namazın, tekbir dışındaki bir zikirle akdedildiğini farz etmek, münker ve hezeyan addedilecektir. Durum böyleyken tahsisin etkisinin olmadığını ve bunun rastlantısal bir zikir olduğunu var

¹³⁸ Cüveynî, *Burhân*, 2/93.

¹³⁹ Cüveynî, *Burhân*, 2/93.

¹⁴⁰ Cüveynî, *Burhân*, 2/93.

¹⁴¹ Cüveynî, *Burhân*, 2/93.

¹⁴² Bk. Ebyârî, *Tahkîk*, 3/610.

¹⁴³ Cüveynî, *Burhân*, 2/93.

¹⁴⁴ Konuyla ilgili olarak bk. Ebu'l-Menâkib Şihâbuddîn Maḥmûd b. Aḥmed ez-Zencânî, *Tahrîcu'l-fürû' alâ'l-uşûl*, thk. Muhammed Edîb es-Sâlih (Riyad: Mektebetu'l-Ubeykân, 2006), 49-51.

¹⁴⁵ Daha geniş bilgi için bk. Cüveynî, *Burhân*, 2/93-94.

¹⁴⁶ Cüveynî, *Burhân*, 2/94.

¹⁴⁷ Ebyârî, *Tahkîk*, 3/612-613.

saymak, makasidü'ş-şerî'ayı bilmemektir. Şayet tekbir dışındaki bir zikir tekbir gibi olsaydı, Şâri'in tekbiri zikretmesi,¹⁴⁸ diğer surelerde de aynı hüküm geçerli olmasına rağmen "Cünübün Âl-i İmrân suresi okuması haram mıdır?" sorusu gibi faydadan yoksun olacaktı."¹⁴⁹ Ebyârî'nin belirttiği gibi gerçek olan şu ki hiçbir usulcü, tekbirin tahsisinde şerî birtakım maksatların varlığını yadsımamaktadır.¹⁵⁰ Burada tartışma konusu, tahsis-kıyâs ilişkisinde düğümleniyor gözükmektedir. Cüveynî'ye göre söz konusu tahsis, kıyâs mekanizmasını devre dışı bırakmakta ve tekbir dışındaki bir zikri tekbire kıyâs etmeyi nakzettekendir.¹⁵¹ Buna mukabil *Burhân* şarihi Ebyârî, Cüveynî'den farklı olarak tahsis ile kıyâsın kabil-i telif olduğunu ifade etmektedir.¹⁵²

Mâlikî usulcülerin bir görüşüne ve özellikle Hanefî usulcülere göre¹⁵³ selam vermek, namaza muhalif/münakız bir zikirdir ve namaza muhalif/münakız olan bütün zikirler ve fiiller, selama kıyâs edilebilmektedir.¹⁵⁴ Cüveynî bu yaklaşımın, namazdan çıkışı (*tahlîl*) sağlama konusunda kasten abdest bozmayı selam vermeye kıyâs etmek gibi, tabir caizse skandal bir neticeye sürükleyeceğini belirtmekte ve bu görüşte olan usulcülerini, şu sözlerle şiddetli bir şekilde suçlamaktadır:

Tekbir dışın[daki bir zikr]i tekbire kıyâs etme gafletine düşen kişi, kalbinde dinin kök saldıgı birinin kabullen[e]meyeceği bir çirkinliği (*fâhişe*) ikrar etmiş olur: Bu, namaza muhalif/münakız olma açısından amdü'l-hadesin (kastan abdest bozmak) selamın yerine ikame edilmesidir. Amdü'l-hadesi, Şâri'in namaz bitiminde caiz kıldığı selama (*teslîm*) kıyâs (*ilhâk*) etmeyi mehâsinü'ş-şerî'ada caiz gören kişi ya içindekini dışa vurmayan inatçıdır ya da Yüce Allah'ın basiretini körelttiği biridir.¹⁵⁵

Bir Mâlikî hukukçusu olan Ebyârî, Cüveynî'nin Mâlikî ve Hanefî usulcülere yönelttiği yukarıdaki eleştirilere aynı şiddette karşılık vermektedir. Ebyârî'ye göre *Sünenü Ebî Dâvûd*'da geçen, "Teşehhüt miktarı oturduktan sonra abdesti bozulan kişinin namazı tamamlanmıştır." mealindeki hadis,¹⁵⁶ Cüveynî'nin suçlamalarını haksız ve boşa çıkarmaktadır.¹⁵⁷

Cüveynî'den anlaşıldığı kadarıyla bedeni ibadetlerle ilintili asıllar ve tahsini asıllar arasında, makasidü'ş-şerî'a açısından şu fark vardır: "Bedeni ibadetlerle ilintili asıllarda maksat (*maksud, garaz*) müteayyin değildir. Sadece birtakım küllî mânalar tahayyül edilebilmektedir. Tahsini asıllarda ise maksadın varlığına yönelik "zann-ı galip" hasıl olmaktadır.¹⁵⁸

¹⁴⁸ Tekbirin zikredilmesiyle ilgili hadis örnekleri için bk. Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâ'îl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buḥârî, *Şahîhu'l-Buḥârî (el-Câmi'u'l-müsenedü's-şahîhu'l-muḥteşar min umûri Resûlillâh -şallâhu 'aleyhi ve sellem- ve sünenih ve eyyâmih)*, thk. Muhammed Zuheyr b. Nâsir b. en-Nâsir (b.y.: Dâru Tuvki'n-Necât, 1422/2001), "el-Ezân", 84, 85.

¹⁴⁹ Cüveynî, *Burhân*, 2. 94.

¹⁵⁰ Bk. Ebyârî, *Tahkîk*, 3/614-615.

¹⁵¹ Cüveynî, *Burhân*, 2/94.

¹⁵² Ebyârî, *Tahkîk*, 3/617.

¹⁵³ Ebyârî, *Tahkîk*, 3/618.

¹⁵⁴ Ebyârî, *Tahkîk*, 3/612.

¹⁵⁵ Cüveynî, *Burhân*, 2/94-95.

¹⁵⁶ Konu hakkında bir hadis ve bazı görüş ayrılıkları için bk. Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Şâkir, Muhammed Fuâd Abdulbâkî, İbrâhîm Avd (Mısır: Matbaatu Mustafâ el-Bâbî, 1397/1977), "Ebvâbü'ş-şalâ(t)", 300 (No: 408). Hadis için ayrıca bk. Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, "eş-Şalât", 71 (No: 617).

¹⁵⁷ Ebyârî, Cüveynî'nin sözlerini, "Allah'a ve alimlere karşı cüretkar olmak" şeklinde nitelendirmekte ve Allah'ın onu affedip kıyamet günü hak sahiplerinden (*guremâ*) kurtarması için dua etmektedir. Onun Cüveynî eleştirisi için bk. Ebyârî, *Tahkîk*, 3/618-619.

¹⁵⁸ Cüveynî, *Burhân*, 2/93.

Sonuç

İmamü'l-Harameyn el-Cüveynî, içtihat faaliyetlerinde mânaya önem veren, maslahatları ve maksatları dikkate alan ve teşriin ruhuna muvafık gaî yorumlar geliştirmeye çalışan usulcülerin başında gelmektedir.

Cüveynî, makâsîd ilminin çerçevesini oluşturan maslahat, hikmet, garaz, kâide, maksad ve usûlü'ş-şerî'a gibi kavramları, münasip mânâ kavramıyla bağlantılı olarak ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. O, bu kavramlar arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir. Onun görüşleri, bu konulara dair teorinin oluşum ve gelişim sürecinde dönüm noktasını teşkil etmektedir. Ne var ki -yoğun bir terimleşme süreci göze çarpsa da ilgili kavramların ele alınış tarzının dağınık bir özellik arz ettiği, bunların sınırlarının ve karşılık geldiği anlamların net olmadığı görülmektedir.

Kontrollü ve ölçülü bir maslahat anlayışı geliştirmeyi hedefleyen Cüveynî, tâlilin imkanı için üç aşamalı hiyerarşik bir süreç tasarlamıştır. Söz konusu sürecin ilk aşaması münasip mânâdır. Ona göre tâlilin imkanı, münasip bir mânânın varlığına bağlıdır. Münasip mânâ, istidlâlde ve özellikle de kıyâsta tâlil ve tadiyahi sağlayan başlıca yöntemdir. Ona göre münasip olan her mânâ, maslahat olma yeterliliğine/kapasitesine sahip değildir; mânânın makbul olması için maslahi özellikler taşıması gerekmektedir. Cüveynî'nin tasarladığı sürecin ikinci aşaması maslahattır. Ona göre her maslahat da muteber değildir. Zira mesnetsiz ve ucu açık maslahatlar söz konusu olabilmektedir. Muteber olması için maslahatın usûlü'ş-şerî'aya aykırı olmaması ve onunla çelişmemesi gerekmektedir. Öyleyse Cüveynî'nin takip ettiği sürecin üçüncü ve son aşaması usûlü'ş-şerî'adır (*makâsidü'ş-şerî'a*). Şu halde Cüveynî'nin tasarladığı sürece göre münasip mânâ maslahata, maslahat da usûlü'ş-şerî'aya (*makâsidü'ş-şerî'a*) dayanmaktadır. Son kerte ise mânânın, usûlü'ş-şerî'aya (*makâsidü'ş-şerî'a*) uygun olması (*münâsebe*) gerekmektedir. Makâsîd, mânânın ve maslahatın geçerliliğini ve yürürlüğünü denetleyen bir kontrol mekanizması hükmündedir.

Cüveynî; makâsîdın muhtevasına, kategorilerine ve özelliklerine dair görüşlerine, -münasip mânâ, maslahat, hikmet, garaz, kâide, maksad ve usûlü'ş-şerî'a kavramları bağlamında- kıyâs başlığı altında yer vermektedir. Bu, makâsîdın usûl sistematiğindeki yerini gösterdiği gibi kıyâs-makâsîd ilişkisi hakkında da bilgi vermektedir. Nitekim o, -yukarıda belirtildiği üzere- kıyâsta tâlile konu olan mânânın makâsîda uygun olmasının (*münâsebe*) zorunluluğu gibi, istidlâlde tâlile konu olan mânânın da -İmam Şâfi'î'yi takiben- makâsîda yakın olması (*takrîb*) gerektiğini düşünmektedir. Makâsîda uygunluk/yakınlık şartı sayesinde Cüveynî, kontrolsüz ve ölçsüz maslahatlar üretme ihtimalini devre dışı bırakarak standardize edilmiş bir maslahat anlayışı geliştirmek ve hukukun nizamına/istikrarına katkı sunmak istemiştir.

Cüveynî, makâsîd konusunu zaruriyyât, haciiyyât, tahsiniyyât ve bedeni ibadetler şeklinde kategorize eden ilk usulcüdür. O, tahsiniyyâtı da maslahatın kural dışı olup olmamasına bağlı olarak "kurala uygun olan maslahatlar" ve "kurala aykırı olan maslahatlar" şeklinde iki farklı düzeyde ve kısımda ele almıştır. Bunun sonucu olarak makâsîd konularını toplamda beş kategori altında değerlendirmiştir. Cüveynî, beş küllî/zaruri aslın (din, can, akıl, nesil, mal) çoğuna ciddi anlamda atıfta bulunan ve düşüncelerini bu bağlamda şekillendiren usulcülerin başında gelmektedir. O, subjektif olduğunu ve sadece şeri bildirim ile bilinebileceğini düşündüğü cüzi maslahatlara da (*cüzi/istislâh/cüzi istislâh*) değinmiştir. Verdiği örneklerden ve konuyu ele alış

tarzından bunların, sonraki usulcüler tarafından tekmile/tetimme/mükemmile/mütemmime adlarıyla sistemleştirilen maslahat türüne karşılık geldiği anlaşılmaktadır. Bu minvalde -makâsîdû's-şeri'a terimi gibi-maslahat anlamındaki "istislâh" terimini kullanan ilk usulcü de yine odur.

Cüveynî, makâsîd kategorilerinin her birinde, iki aslın birbirine kıyâsının (*küllî kıyâs*) ve bir aslın iki ferinin birbirine kıyâsının (*cüzî kıyâs*) caiz olup olmadığı meselesini de ele almıştır. O, küllî kıyâsın sadece zaruri maslahatlarda caiz olduğunu düşünür; haci maslahatta ise bu tür kıyâsa temkini yaklaşıp. Ona göre taabbudi özellikleri baskın olduğundan ötürü tahsini maslahatlarda ve özellikle de bedeni ibadetlerle ilintili asıllarda küllî kıyâs caiz değildir. Cüveynî, bir aslın iki ferinin birbirine kıyâsının ise zaruri ve haci maslahatlarda caiz olduğu hususunda ihtilafın söz konusu olmadığını belirtir. Ona göre zaruri maslahatlarda geçerli olan cüzî kıyâs, epistemolojik olarak kıyâsın en üst mertebesinde yer alır. O, tahsini maslahatlara dayanan asıllarda ve bedeni ibadetlerle ilintili asıllarda ise ilkesel olarak cüzî kıyâsın geçerli olmadığı kanaatindedir. Ama yine de münasip olduğu izlenimi verdiği, her iki kategoride de bu tür kıyâsı mümkün görmektedir.

Burhân ve *Ğiyâsî* adlı eserlerindeki özgün yaklaşımları ve orijinal yorumlarıyla Cüveynî, makâsîd düşüncesine dikkate değer yenilikler getirmiş ve ciddi katkılar sağlamıştır. Onun -dağınık bir görüntü arz eden birçok fikirlerinde ve ilmi telakkilerinde olduğu gibi- makâsîda dair görüşlerinin de öğrencisi Gazâlî tarafından sistematik bir kisveye büründürüldüğü görülmektedir. Cüveynî, kendisinden sonraki usulcülerini derinden etkileyerek makâsîd tarihinde izi sürülen bir çizginin öncüsü olmuştur. Söz konusu yönleriyle o, makâsîd ilminin kurucu teorisyenlerden kabul edilerek İslam hukuk tarihinde hak ettiği yeri almıştır.

Kaynakça

- Âmidî, Seyfüddîn Ebü'l-Hasen Alî b. Ebû Alî. *el-İhkâm fî uşûli'l-aḥkâm*. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Aşriyye, 2010.
- Apaydın, H. Yunus. "Karâfî'nin İzlediği Yöntemin Genel Çizgileri ve Maslahat Anlayışı". *Makâsîd ve İctihad (İslâm Hukuk Felsefesi Araştırmaları)*. Haz. Ahmet Yaman. 307-312. İstanbul: Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları no. 406, 2017.
- Apaydın, H. Yunus. "Muhayyerlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/25-30. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Atar, Fahrettin. "Mükâtebe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/531-533. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Başoğlu, Tuncay. *Hicrî Beşinci Asır Fıkıh Usûlü Eserlerinde İlet Tartışmaları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Beydâvî, el-Ḳâḍî Nâşirüddîn Abdullâh b. 'Umer. *Minhâcî'l-vuşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl* [İsnevî'nin *Nihâyetü's-sû'l fî şerḥi Minhâcî'l-vuşûl* adlı şerhiyle birlikte]. Thk. Muḥammed Ḥasen İsmâ'îl, Aḥmed Ferîd el-Mezîdî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2009.

- Buḥârî, Ebû Abdullâh Muḥammed b. İsmâ'îl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *Şaḥîḥu'l-Buḥârî (el-Câmi'u'l-müsnedu's-şâḥîḥu'l-muḥteşar min umûri Resûlillâh -şallellâhu 'aleyhi ve sellem- ve sünenih ve eyyâmih)*. Thk. Muhammed Zuheyr b. Nâsır b. en-Nâsır. 9 Cilt. b.y.: Dâru Tuvki'n-Necât, 1422/2001.
- Bûṭî, Muḥammed Sa'îd Ramaḍân. *Ḍavâbiṭu'l-maşlaḥa fi's-şer'i'ati'l-İslâmîyye*. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 2005.
- Cüveynî, İmâmü'l-Harameyn Ḍiyâü'd-dîn Ebü'l-Me'âlî Abdülmelik b. Ebî Muḥammed en-Nîsâbü'rî eṭ-Ṭâî es-Sinbisî. *el-Burhân fi uşûli'l-fikh*. Thk. Şalâḥ b. Muḥammed b. Uveyde. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Cüveynî, İmâmü'l-Harameyn Ḍiyâü'd-dîn Ebü'l-Me'âlî Abdülmelik b. Ebî Muḥammed en-Nîsâbü'rî eṭ-Ṭâî es-Sinbisî. *el-Ġiyâsî/Ġiyâsü'l-ümem fi iltiyâsi'z-zulem*. Thk. Abdül'azîm Maḥmûd ed-Dîb. Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 2011.
- Cüveynî, İmâmü'l-Harameyn Ḍiyâü'd-dîn Ebü'l-Me'âlî Abdülmelik b. Ebî Muḥammed en-Nîsâbü'rî eṭ-Ṭâî es-Sinbisî. *Kitâbü'l-ictihâd ve'l-fetvâ*. [Ebyârî'nin *Taḥkîk*'inin 4. cildi içerisinde]. Thk. Alî b. Abdurrahmân Bessâm el-Cezâirî. Kuveyt: Dâru'd-Ḍiyâ, 2011.
- Dîb, Abdülazîm Maḥmûd. "Tevṭie". [Cüveynî] *el-Ġiyâsî/Ġiyâsü'l-ümem fi iltiyâsi'z-zulem*. Thk. Abdülazîm Maḥmûd ed-Dîb. Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 2011. 65-189.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'aş b. İshâk es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. Thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. 4. Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, t.y.
- Ebyârî, Alî b. İsmâ'îl. *et-Taḥkîk ve'l-beyân fi şerḥi'l-Burhân fi uşûli'l-fikh*. Thk. Alî b. Abdurrahmân Bessâm el-Cezâirî. 4 Cilt. Kuveyt: Dâru'd-Ḍiyâ, 2011.
- Ezher, Hişâm b. Sa'îd. *Maḳâsîdü's-şer'i'a 'inde İmâmî'l-Harameyn ve âşâruhâ fi't-taşarrufâti'l-mâliyye*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2010.
- Ġazâlî, Ebû Hâmid Muḥammed b. Muḥammed b. Muḥammed eṭ-Ṭûsî. *el-Müstaşfâ min 'ilmi'l-uşûl*. Thk. Muḥammed Süleymân el-Eşkar. 2 Cilt. Dimaşk: Müessesetü'r-Risâle, 2012.
- Ġazâlî, Ebû Hâmid Muḥammed b. Muḥammed b. Muḥammed eṭ-Ṭûsî. *el-Menḥûl min ta'lîkâti'l-uşûl*. Thk. Nâcî es-Süveyd. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2008.
- İbn Abdüsselâm, İzzeddîn Abdülazîz. *Ḳavâ'idü'l-aḥkâm fi işlâhi'l-enâm (el-Ḳavâ'idü'l-kübrâ)*. Thk. Nezîyye Kemâl Hammâd, Osmân Cum'a Zamîriyye. 2 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 2007.
- İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn 'Uşmân b. 'Umer b. Ebû Bekr b. Yûnus. *el-Muḥtaşar*. [İşfehânî'nin *Beyânü'l-muḥtaşar şerḥü Muḥtaşari İbni'l-Hâcib* adlı şerhiyle birlikte]. Thk. Alî Cum'a Muḥammed. 2 Cilt. Kahire: Dâru's-Selâm, 2004.
- Kefrâvî, Es'ad Abdülġanî es-Seyyid. *el-İstidlâl 'inde'l-uşûliyyîn*. Thk. Alî Cum'a Muḥammed. Kahire: Dâru's-Selâm, 2009.
- Mennûn, İsâ. *Nibrâsü'l-uḳûl fi taḥkîki'l-ḳiyâs 'inde'ulemâi'l-uşûl*. Kahire: Maṭba'atü't-Teḍâmüni'l-Eḫvâ, 1345.
- Meyyâde, Muḥammed Hüseyin. *et-Ta'lîl bi's-şebih ve eşerüh fi'l-ḳiyâs 'inde'l-uşûliyyîn*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2001.

- Okur, Kâşif Hamdi. *İslam Hukuk Metodolojisinde Münâsebet Kavramı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.
- Pekcan, Ali. *İslâm Hukukunda Gaye Problemi (Zarûriyyât-Hâciyyât-Tahsîniyyât)*. İstanbul: Ek Kitap, 2012.
- Raysûnî, Aḥmed. *Naẓariyyetü'l-makâsîd 'inde'l-İmâm eş-Şâtîbî*. Virginia: el-Ma'hedü'l-'Alemî li'l-Fikri'l-İslâmî, 1995.
- Raysûnî, Aḥmed. "İmâmü'l-fikri'l-makâsîdî", *Nedvetü'z-zikra'l-elfiyye li İmâmi'l-Harameyn el-Cüveynî*. Katar: Câmî'atu Katar, 1999.
- Râzî, Faḥrüddîn Muḥammed b. 'Umer b. Hüseyin. *el-Maḥşûl fi 'ilmi uşûli'l-fıkh*. Thk. Tâhâ Câbir el-Alvânî. 3 Cilt. Kahire: Dârü's-Selâm, 2011.
- Sevgili, M. Macit. *Cüveynî'nin Kıyâs Anlayışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Şâtîbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ el-Ġirnâî. *el-Muvâfakât ('Unvânü't-ta'rif bi esrâri't-teklîf)*. Talîk. Abdullâh Dirâz. 4 Cilt. Dimaşk: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2011.
- Şelebî, Muḥammed Muştâfâ. *Uşûlü'l-fıkhî'l-İslâmî el-mukaddimetü't-ta'rîfiyye bi'l-uşûl ve edilleti'l-aḥkâm ve kavâ'idü'l-istinbât*. Beyrut: Dârü'n-Nehḍati'l-'Arabiyye, 2010.
- Şinkîṭî, Aḥmed Maḥmûd Abdülvehhâb. *el-Vaşfü'l-münâsib li şer'î'l-hükm*. Medine: el-Câmî'atü'l-İslâmiyye, 1415.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muḥammed b. İsâ b. Sevre. *Sünenü't-Tirmizî*. Thk. Ahmed Şâkir, Muhammed Fuâd Abdalbâkî, İbrâhîm Avd. 5 Cilt. Mısır: Matbaatu Mustafâ el-Bâbî, 2. Basım, 1397/1977.
- Yaran, Rahmi. "Cüveynî'den İbn Abdüsselâm'a Makâsîd/Maslahat Söylemi". *Ekev Akademi Dergisi* 10/28 (2006), 191-214.
- Yıldırım, Mustafa. *Mecelle'nin Küllî Kâideleri*. İzmir: Tıbyan Yayıncılık, 2015.
- Yılmaz, Ömer. "Cüveynî'nin Makâsîd Düşüncesi", *Genç Akademisyenler İlahiyat Araştırmaları*. 129-136. İstanbul: Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları no: 226, 2009.
- Zencânî, Ebu'l-Menâkıb Şihâbuddîn Maḥmûd b. Aḥmed. *Taḥrîcu'l-fürû' 'alâ'l-uşûl*. Thk. Muhammed Edîb es-Sâlih. Riyad: Mektebetu'l-Ubeykân, 2006.
- Zerkeşî, Ebû Abdullâh Bedrüddîn Muḥammed b. Bahâdır b. Abdullâh eş-Şâfi'î. *el-Baḥrû'l-muḥîṭ fi uşûli'l-fıkh*. Thk. Muḥammed Muḥammed Tâmir. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2007.